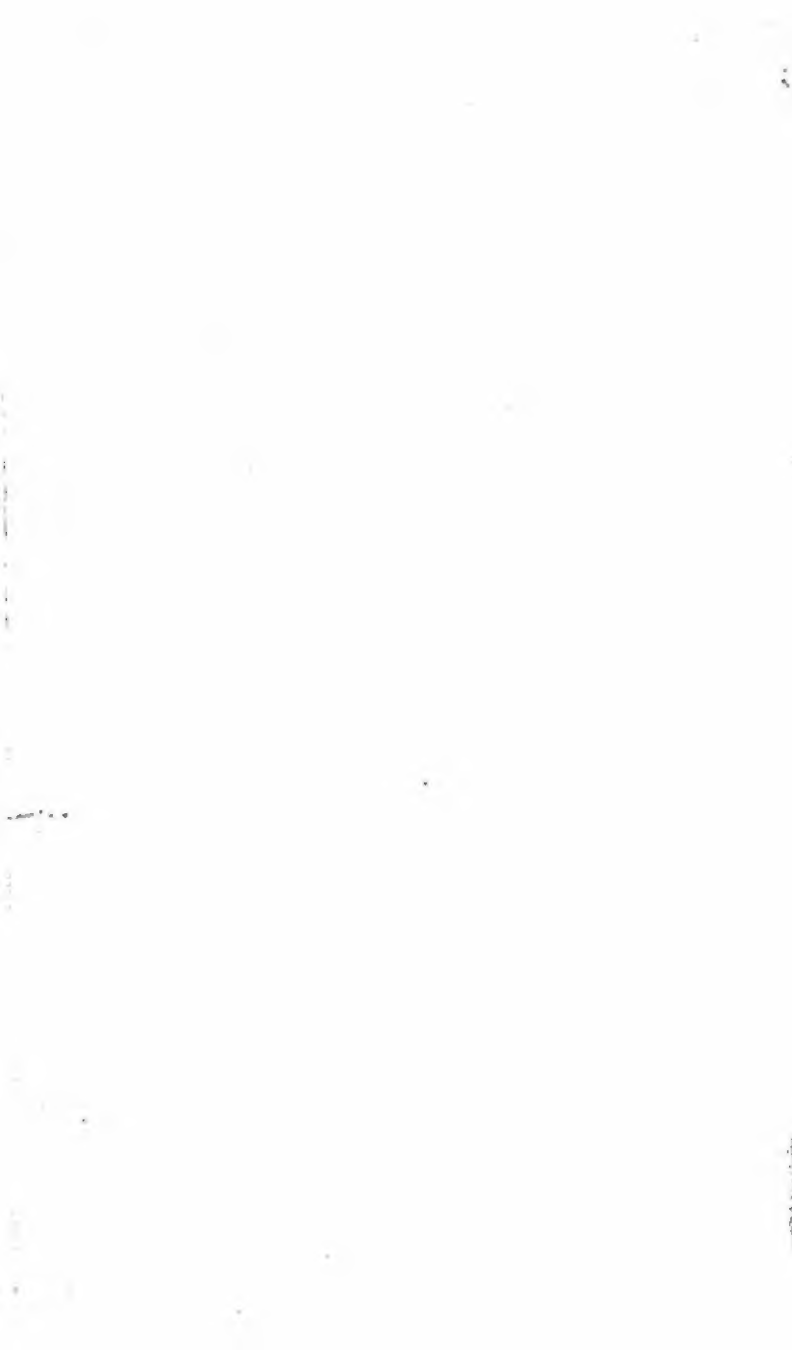

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4Y Dik-Ray

Siddhanta-Kaumudi.

Vol. II, Pt. I.

Now available
Principal S. Ray's

Rs. As.

1.	Siddhanta-Kaumudi vol. I, part I (up to Sandhi)	2	8
Do	Do vol. II (Karaka and Samasa)	4	8
2.	Sakuntalam	3	8
3.	Uttareharitam	3	8
4.	Mudra-Rakshasam	3	8
5.	Ratnavali	2	12
6.	Meghadutam	2	0
	etc. etc. etc.		

Published by K. Ray, A. A.

80-1A, Harrison Road, Calcutta.

“त्वत्प्रीत्यर्थं सरस्वतीविनोदं कुर्मः”—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

द्वितीयो भागः

कारकसमासात्मकः

विद्यासगरविद्यालययाध्यक्षेण

श्रीसारदारञ्जनविद्याविनोदेन

कृतभाषान्तरः तत्कृतया मितभाषिणीसमाख्यया

व्याख्यया च समेतः

—0—

1/1/1/1

BHATTOJI DIKSHITA'S

SIDDHANT-KAUMUDI

KARAKA AND SAMASA

Vol II

WITH TRANSLATION AND SANSKRIT COMMENTARY

BY

SARADARANJAN RAY, M. A.,

Late Principal Vidyasagar College,

Rs. 2/8.

Agents—

Sanskrit Book Depot
28/1, Cornwallis Street, Calcutta.

Fourth Edition revised by
K. Ray, M. A.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL

MUSEUM, NEW DELHI.

446.

13/10/53.

Sd/- V. Dik / Ray.

Vol. II-14-I.

Printed by B. B. Ghose,
at the LALIT PRESS,
5, Madan Mitter Lane, Calcutta.

PREFACE

This edition of the Siddhanta-Kaumudi is intended to serve two purposes as explained below.

More than 40 years ago I felt the need for an English Translation of Bhattoji Dikshita's Vritti on the rules of Panini. Editions are now available with English explanation of the rules and notes in English. These serve useful purposes undoubtedly, but, as they do not translate Bhattoji, the want, I felt then, still exists. The present edition is expected to meet this want.

Those who have read Bhattoji with some care, know that a literal translation of his Vritti, instead of helping the learner will serve only to bewilder him. I have therefore tried in the following pages to translate Dikshita's thought instead of his words, trusting that thus alone I might be of service to such of our young men as intend to study Sanskrit Grammar but have not the opportunity to sit with a professor.

After I had commenced my work, some of my pupils asked me to begin with the second part, the part on Karaka and Samasa, which our B. A. candidates have to read for their Examination. I thought it would be odd for the second part to go out before the first and saw some of my friends on this point. The order in which the part appeared, so long as their appearance was assured, was declared immaterial. My hesitation was removed, but

Mahamahopadhyaya Pandit Pramathanath Tarkabhusan gave altogether a new-complexion to the undertaking itself. It was suggested that scholarship of Bengali Pandits was at a discount outside Bengal and this was mainly because they did not study Panini's grammar. The study of Panini was a necessity more to the children of the Pandits of Bengal than to the English-knowing young men of India. In Bengal, an easy Sanskrit Commentary to the Siddhanta-Kanmudi was more urgently needed than an English Translation of Bhattoji. A commentary free from the technicalities of the system of Panini, so far as practicable, has to be written for our would be Pandits now studying at *Tots*. Existing commentaries are for those only who are already familiar with mechanism of Panini's Grammar. I was requested accordingly to write a suitable Sanskrit Tika for beginners for my contemplated edition. The request was repeated and came from different quarters. The task was overwhelming for an old man with an incurable brain-disease. Yet, even with a full knowledge of my incapacity, I could not disregard the repeated requests of my esteemed friends and decided to try to add a commentary, with what result it is for my readers to say. If the commentary is deemed suitable, well and good ; if not, my readers will greatly oblige me by suggesting the course to follow. This is only one volume out of nine over which the work is calculated to extend, so there is ample time yet to mend.

I had occasion, here and there, to differ from existing commentaries and sometimes from the author also. The passages involve points of fundamental importance and I humbly and respectfully invite the attention of the learned public for an authoritative pronouncement on them.

In conclusion, I beg to express my indebtedness to Pandit Sitaram Sastri for valuable suggestions while reading the proofs.

CALCUTTA

August, 1920

}

SARADARANJAN RAY

N. B.—When there is no danger of confusion, expressions like “कर्त्ता takes वही,” “समानाधिकरण words,” “masculine” words &c. will be freely used in the following pages instead of such precise but ponderous statement as “the word designating the कर्त्ता takes वही”, “words designating things that are समानाधिकरण”, “words applied to objects in the masculine” etc. By the bye, an English synonym for समानाधिकरण is a desideratum. I have ventured to coin a word; ‘collocative’ for समानाधिकरण seems to serve the purpose well.

मितभाषिणीकृतो विज्ञापना

नमस्तुभ्य शिवं साम्बं प्रणम्य च गद्याधिपम् ।
 अभिवाद्य जगद्वन्द्यां याग्यां ज्ञानप्रदां तथा ॥ १ ॥
 त्रिदिवस्थं नमस्तुभ्य तातं श्रीश्यामसुन्दरम् ।
 आचार्य्य श्रीमद्देशिक्य न्यायरत्नोपनामकम् ॥ २ ॥
 सारदारजनेनेयं दीक्षिताशयदीपनी ।
 सिद्धान्तकोमुदीव्याख्या लिख्यते मितभाषिणी ॥ ३ ॥
 विदुषां मतमालोच्य व्याख्यातृणां पदे पदे ।
 यदलं बालबोधाय कृत्वाप्रमिह कथ्यते ॥ ४ ॥
 प्रौढानां तु किनोदार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
 नागेशस्य तथा साध्वी दीक्षितस्य मनोरमा ॥ ५ ॥
 ताभ्यामेव विज्ञानन्तु धीरा सूक्ष्मेक्षिकां पथे ।
 ममेयं आयतां तेषां केवलं मार्गदेशिनी ॥ ६ ॥
 क दीक्षितवचोमङ्गी क चाहं विकलेक्षयः ।
 समन्तां सञ्जनास्तन्मे चापलं रचितोऽखलिः ॥ ७ ॥
 अशेषदोषजुष्टेऽस्मिन् यद्येकोऽपि मुणोदयः ।
 आलस्येन कुपेन्नृजं लभेयं कृतकृत्यताम् ॥ ८ ॥
 विरुद्धमविरुद्धं वा पूर्वैरिह नवं वचः ।
 यदुक्तं सादरं तत्र विदुषां मतमर्थवे ॥ ९ ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

द्वितीयो भागः

सुबन्तप्रकरणे—प्रथमा

५३२ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा

॥ २ । ३ । ४६ ॥

दीक्षितः । नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः (क) ॥ मात्र-
शब्दस्य प्रत्येकं योगः (ख) । प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्राद्याधिक्ये
संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् (ग) । लङ्, नीचैः, कृष्णः ओः
ज्ञानम् (घ) । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे
इत्यस्योदाहरणम् (ङ) ॥

The sense of an uninflected word (प्रातिपदिक) is that which is invariably suggested by the sound of the word. The word मात्र is connected with each of the constituents of the सूत्र that precedes it. The first triad of case-affixes indicates the sense only of a प्रातिपदिक ; or in addition, its gender only or measure only ; or it indicates a number only. Thus लङ् &c. Uninflected word without gender, or restricted to one particular gender, are illustrations of प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा ।

नित्यमाविष्टो । (क) सूत्रतः इन्दी द्विधा भिद्यते प्रातिपद—मातुः प्रातिपदिकश्च ।
तत्र द्विधा नाम चालम्बः । प्रातिपदिकार्थे प्रति तु विप्रतिपत्तिर्भवेत्, तत्रः समाधि-
काह—नियतेति । अकारिते प्रातिपदिके 'नियता' चञ्चलिवारिणो 'व्यपक्षिते'

प्रातिः अरन्ध्रमिति वाचन् वक्ष्ये न एव 'प्रातिपदिकस्य चर्चः' । समर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थ इति प्रकृतम् ॥ (ख) सूत्रे प्रातिपदिकार्थे च विज्ञेय परि-
 ताप्य चर्चमर्थ इति वक्ष्ये । ततः अवधारकवाचिना मातृवद्देन समाहः । तत्र
 मातृवद्देन ह्यन्तर्गते नूतनाद्यः सन् प्रत्येकं हन्दाकारानि विभिन्नानि इत्याह मातृवद्व्येति ॥
 (ग) स्त्रोताद्यपि व्याख्याय स्त्रोतार्थं व्याचष्टे प्रातिपदिकेति । इह आदिष्वद्देन परि-
 ताप्यमात्रस्यापि यद्वचम् । विज्ञेयमात्रं आदिष्वेवोक्ते 'विज्ञेयानामादिनो' विज्ञेयमात्रं
 परिभाषमात्रमर्थ इत्यर्थः । तयोः 'वाचिके' अतिरिक्ते प्रथमा ज्ञात् ॥ एवमिह चत्वारो
 विधयाः प्रथमायाः ॥ एकवाचन् प्रातिपदिकार्थमात्रम् । अत्र स्त्रोतार्थं प्रत्ययः । निश्चिती
 प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृतिरिवार्थं समवतः, वाचिकं किञ्चित् ॥ द्वितीयं येन केनचित् विज्ञेयानामेव
 युक्तः प्रातिपदिकार्थः । इह चिह्नं प्रत्ययार्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ निश्चिती प्रकृतार्थं
 विज्ञेयं बोधयतः ॥ येन केनचित् परिभाषमात्रेण युक्तः प्रातिपदिकार्थस्तृतीयः । अत्र
 परिभाषं प्रत्ययार्थः । निश्चिती प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थं परिभाषयन् समवतः ॥
 संख्यामात्रं चतुर्थः । इहापि स्त्रोतार्थं प्रत्ययः ॥ (घ) एतानि तु प्रातिपदिकार्थमात्रे
 प्रथमाया उदाहरणानि । ननु कथं इति पुंल्लुकापि बोधो जायते । तत् कथमिदं
 प्रातिपदिकार्थमात्रं इत्यसौ उदाहरणं, न च विज्ञेयानामाधिकारः ? उच्यते—अनवति
 कथयन्तः पुंल्लुकेन निवतः उचरितेऽस्मिन् शब्दे यथा अनवदासोऽवस्थितिर्निवता
 तथा पुंल्लुकापि । तेनात्र 'निवतोपस्थितिः प्रातिपदिकार्थः' इति कृत्वा विज्ञेयमपि
 प्रातिपदिकार्थं एव, न च तत् प्रातिपदिकार्थान् वाच्यम् ॥ एवं श्रीः ज्ञानमि-
 यादिवपि ॥ (ङ) उदाहरणेषु चर्चनीयैरिव्यवधं त्रिषु चिह्नेषु समानमिति
 'वचिह्नम्' । ततः, श्रीः ज्ञानमिति 'निवतविज्ञाः' शब्दाः ॥

दीक्षितः । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः, तटी, तटम् ।

But of mere gender in excess (विज्ञेयानामाधिका) examples are
 furnished by words having more than one gender. Thus तटः &c.

मितभाषिको । उदाहरणेषु वा हि तटस्या व्यभिः तटः इत्येवमव्यते, देव
 तटी इति, तटमिति च । तत् तटस्यावा व्यतोपेक्षे विज्ञेयोपस्थितिर्निवता विज्ञे-
 यम प्रातिपदिकार्थादधिकम्, प्रथमा च विज्ञेयानामाधिका एव ॥

दीक्षितः । परिमाणमात्रे द्रोणो ग्रीहिः (क) । द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ग्रीहिरित्यर्थः (ख) । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थः अभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद-परिच्छेदकभावेन ग्रीहौ विशेषणमिति विवेकः (ग) ॥

As an example of mere measure in excess we have द्रोचः in श्रीची ग्रीहिः । The sense here is—ग्रीहिः measured by the measure known as द्रोचः । In द्रोचः, the affix सु means measure and the sense of the base द्रोच qualifies this sense by identifying it with द्रोचः । The sense of the affix, thus modified, qualifies ग्रीहिः being related to it as परिच्छेदक (measurer) is towards परिच्छेद्य (to be measured) .

मितभाविनी । (क) यवान् द्रोचमन्वयः कोऽयः ? 'द्रोचमानम्' इत्युक्ते काष्ठमानम् खड्गमानम् वा किञ्चिदानीयते येन यवानि मीयन्ते । तदेव मानम् द्रोचमन्वयः स्यात् । इह तु वाक्ये 'द्रोचः' इति ग्रीहिः' इत्यस्य सनाभाधिकरकतया विज्ञेयम् । न जातु मानम् किञ्चित् तदाविधं ग्रीहिविशेषः भवितुमर्हति । तस्मात् ग्रीहहस्तिरानीयते—द्रोचपरिमितो द्रोच इति । तस्माद् हि यत्र द्रोचमन्वयः सः प्रातिपदिकार्थो मानमविज्ञेय इति, तदातिरिक्तः परिमाणविशेषः इत्यप्यर्थः प्रतीयते । नो वेत्तुं कृतः परिमितिः ? यतः प्रातिपदिकार्थात् परिमाणमात्रमात्रिकम् । एतच्च 'द्रोचमानम्' तथा 'द्रोचः' ग्रीहिमानम् इत्येतयोर्द्रोचमन्वयः चर्चमेदप्यौच्यमस्य स्पष्टं भविष्यति । तद्विना 'द्रोचः' इतीह परिमाणमात्राविकीर्णमवयवाः ॥ (ख) यत्प्राप्तं ग्रीहिवाच्यत्वात् द्रोचमन्वयः प्रातिपदिकार्थमात्राविकीर्णः कोऽयम् ? प्रतीयते इति, तदेवाह द्रोचपरिमितादिना । यवानामयः—'द्रोचो ग्रीहिः' इत्यत्र ग्रीहिवाच्यत्वात् 'द्रोचस्य' यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नः' इत्येतावत् सर्वं 'द्रोचः' इत्यनेन बोध्यते । कृतः पुनरेवंविधो बोधसहस्रपदं गच्छते ॥ (ग) परिमीयते यमेनेति परिमाणम् । करणे भण्यम् । 'यवानामयः' इत्यत्र 'यः' परिमाणम् । तद्विज्ञेये "प्रकृतैः द्रोचमन्वयः

‘चर्चः’ माननविशेषरूपः ‘चर्चोद्देशं संवर्धय’ चमित्रतया चर्चोद्देशः सन् ‘विशेषणम्’, सुप्रत्ययसङ्घट्टिता दीर्घप्रकृतिः दीर्घादभिन्नस्य परिमाणस्य बोधिका इत्यर्थः ।
 ननु मानविशेषोच्यते—सुप्रत्ययः दीर्घप्रकृती परिमाणविकारात्मक इति । एतेन दीर्घ इति परिमाणविकारात् प्रथमाया उदाहरणं भवति । एतावता ‘दीर्घरूपं यत् परिमाणं तत्’ इत्येव ‘दीर्घ इत्यस्य चर्चो लभ्यते । तत्, मासं ‘ग्रीहिः’ इत्यस्य समानाधिकारकमिति ‘दीर्घः’ इत्यस्य प्रथोवाच । अत आह प्रत्यागार्थेषु इति—‘प्रत्ययस्य सुप्रत्ययस्य च इत्यं दीर्घप्रकृतिराहचर्चत्वात् विभक्तिः ‘चर्चो जातः, दीर्घरूपं यत् परिमाणं तदिति, च ‘तु ग्रीही विशिष्यत्वं ग्रीहिं विशेषयति । अत्र विशेषयति इत्याह—‘परिच्छेदपरिच्छेदश्च भावेन’ माननविशेषात् विशेषयति । अतु कुत एव माननविशेषस्य प्रतीतिः ? उच्यते—एव हि माननविशेषस्य प्रतीतिरिति सत्यं, किन्तु मासं ग्रीहिप्रकृतिर्वा चर्चः, न वा तत्रत्यस्य सुप्रत्ययस्य । अहिरिति प्रातिपदिकार्थं मासे प्रथमा, दीर्घ इति परिमाणविकारमात्रे । ततः परस्परसाङ्घट्टत्वात् दीर्घपरिमितत्वं ग्रीहेऽ, ग्रीहपरिमाणस्य च दीर्घत्वावभासते । न हि प्रकृतिकृतं न वा प्रत्ययनिमित्तकमिदं उक्त्यावभासतम् ।
 कीदृश उदाह इत्यादिषु वाक्यान्वये विचारः विवक्षितः ।

दीक्षितः । वचनं संख्या । एकः, द्वौ, त्रयः । इह उक्त्यर्थत्वाद्भिन्नकैरप्राप्तौ वचनम् ।

In the rule, वचन means number. Thus एकः &c. Here the sense being declared (चमित्रित), the विभक्ति, i. e., प्रथमा, is not available ; hence the express sanction of the प्रथमा विभक्तिः ।

मित्रभाषिणी । अतु संख्यावाचकानामेवमाहिरितार्थः । तत् प्रातिपदिकार्थं मासे इति वाच्यं किंवा प्रथमा, किं पुनः सूत्रे ‘वचनं’ कह्येन ? उत्तरमाह उक्त्यावत्वाहिति ।
 एव निश्चयः—सूत्रेऽस्मिन् ‘वचनमिति’ (५२६—२३१२) इत्यभिहितम् । तत्र वचनमिति प्रातिपदिकार्थं मासादौ प्रथमा जातः । प्रातिपदिकार्थस्य चामिदं चमित्रितं च एव । ‘उक्तः’ इत्युक्ते तु न चाभिहितमिति निर्दिष्टम्, तेन वचनमिति प्रातिपदिकार्थः तत्रैव प्रथमा—उक्तः, मासा, वचनम् । इह तु संख्यावर्धनमिति तत्त्वात् प्रातिपदिकार्थस्य वचनमिति विविक्ता प्रथमा तेषु न प्राप्नोति । अहिरिति विशेष्यते

‘वचननामे प्रथमा’ इति । तदेव कथ्यते—‘इह’ संख्याबन्धे ‘उत्तमार्थत्वात्’ चर्कक
उक्तत्वात् चलिदितत्वात् अनभिहितविकारीत्वात् : ‘विभक्तेः’ प्रथमायाः ‘अप्राप्तौ वचनं’
इत्यनुक्तिः, इति इति शेषः ।

५३३ । सम्बोधने च ॥ २।१।४७ ॥

दी— । इह प्रथमा स्यात् । हे रामः ।

In this matter also, i. e., in the vocative, the first triad of
case affixes should be used. Thus हे राम ।

मित— । हे राम इत्युक्ते न केचन रामव्यक्ते बोधः अपितु उन्वोचितावाक्यत्वाः ।
एवं प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तं उन्वोधनमत्राधिकनिमित्तं पूर्वसूत्रेण अप्राप्ता प्रथमा
निधीयते ।

सुवर्थ प्रकारणे—द्वितीया

५३४ । कारके ॥ १।४।२३ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this word ‘कारके’ with a view to attach
it to the rules that follow—

मित । कारकमिति प्रसिद्धा पूर्वार्थाव्यञ्जना तस्याः अनुवाद इह ‘कारके’
इति । करोतीति कारकम् क्रियाया निर्वर्तकम्, येन विना क्रियामिवाङ्गी न भवति
तत् । तन्निम् । आतामैववचनम् । आतिथ अनुव्यक्तिव्यापिनो, तेनैव साकारानुप-
सङ्गमवि अनुवचनवशादायति, निर्धारकश्च सिध्यति । अतः कारके इति ‘कारकेषु
मर्थे’ इत्यर्थः । ‘कारके’ इति पदमधिकृत्य स्वयमाचारानि सूत्राणि प्रचीयन्ते ।
तेषु तेषु सूत्रेषु ‘कारके’ इति पदं वीजनीयमिति भावः । भावकारस्य च ज्ञाताः
सिद्धता निश्च्यति । स हि ‘कारके’ इति प्रथमायां सप्रती इत्याह ‘कारकम्’ इति

कारकः । एतेन कार्त्तुर्वादिषु कर्मसमि 'कारकम्' इति सिद्धा संज्ञा । कर्त्तुर्वादिषु पदेषु कारकम्, क्रिया इत्यर्थः । 'कारके' क्रियायाम् । इत्यपि व्याख्या-
नाकारं तत्त्वेन ।

१३५ । कर्त्तुं रीप्सिततमं कर्म ॥ १।४।४८ ॥

दी— । कर्त्तुः क्रियया आप्तमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

The कारक which the कर्त्ता (agent) wishes particularly to attain (reach) by the action (क्रिया) is named कर्मम् । [As remarked in the Mitabhashini above, Karakas are promoters of the action. These are six in all—कर्त्ता (nominative), कं (accusative), करकम् (instrumental), कर्मणः (dative), कपादानम् (ablative), कपिकारकम् (locative)].

नित—'कर्त्तुः' इडतमम्, इत्यन्वयः । "कर्त्तुं च कर्मसंज्ञं" (१२५—२।४।४७) इति कर्त्तुं रीप्सिततमं कर्मसंज्ञं पदम् । "कर्त्तुं" व्यातं, कर्म, निष्ठादि । कर्मणात्, न ? 'क्रियाया' । तामेव क्रियां प्रति कर्मसंज्ञम् । कारकमिति कर्मसंज्ञः कारकसंज्ञां बोधयति । सुबधितमुक्तमित्यत्र 'कारके' इति पदं बीजनीयम् । कारके "कर्त्तुं रीप्सिततमं कर्म" इति पदं सूत्रवतीरम् । तेन कार्त्तुर्वादिषु कारकमेव । क्रियानिर्बन्धकानि तु पद-
कारकाणि ।

दी— । कर्त्तुः किम् ? भावेऽप्यश्वं वदन्ताति । कर्मण ईप्सिता भाषा न तु कर्त्तुः ।

Why add कर्त्तुः in the rule ? Witness भावेऽप्यश्वं &c....ties the horse in a field of pulse—where भाव is not reckoned as कर्म, because भाव is wished of अश्व which is the कर्म and not the कर्त्ता ।

नित—। कर्त्तुः क्रियया चातमिवाद्य चरति । क्रिया चेह 'व्यवहृत्' । तथा चय एव चातमिचरति कर्त्ता, न हि मायाः । तेन व्यवहृत् कर्त्तृता न मायानाम् । व्यवहृत्क्रियाया चविकरयं मायाः इति तत्र सतमी ॥ इह कर्मणः क्रिया भोजनम्, तत्तु मोचयति । वदुर्चयि कुरीव मायाः कर्म—मायाम् मुक्त्वाभिति, माया मुक्त्वामाभिति या, चहं वद्वतीति ।

दी—तमप्रमहणं किम् ? पयसा ओदनं भुक्ते ।

Why is तमम् attached to ईक्षित ? Witness पयसा etc.—The mere ईक्षित is not the कर्म, we have to see if it is the most ईक्षित । Here पयस् is added merely to improve the taste of ओदन । The latter is what is really intended to eat (ईक्षिततमम्) and is therefore the कर्म ।

नित—। "कर्त्तृरिष्टितं कर्म" इत्येव किं नोक्तम् ? "ईक्षिततमम्" इति तमप्रमहणं कीदृशं विधायि ? इति प्रश्नः । पयस ओदनच इ पयि भोजनक्रियया व्याप्तु मिचरति परन्तु ओदन एवाव भोजने प्रधानम्, संस्कारकमात्रं पय इति ईक्षित-तमत्वमोदनकोच न पयसः, तेन पय इति करयं न कर्म ।

दी—। 'कर्म' इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्ममहणमाचारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गोहं प्रविशति इत्यत्रैव स्यात् ।

Though the word कर्म runs through the context, still कर्म is repeated here to bar the word चावार which too is in the run ; otherwise कर्मसंज्ञा would attach to an चावार only, as in cases like गेहं प्रविशति ।

नित—। इह "चावारोऽधिकरणम्" (६३२—१।४।४५), "अधिशीकृत्सासा कर्म" (५४२—१।४।४६), "अनिनिविद्य" (५४३—१।४।४७) "उपान्वध्याकृ-
पयः" (५४४—१।४।४८), "कर्त्तृरिष्टिततमं कर्म" इति पाणिनिब्रह्मणम् । एषु सूत्रेषु "अधिशीकृत्" इत्यतः कर्म इत्यनुवर्तते । तत् "कर्त्तृरिष्टिततमम् इत्य-

सावदीवास्तु सूत्रम्, कर्म इत्यनुष्ठेपेन व्यस्यते । तदा—अन्वयमनुवर्त्तते 'कर्म' इति परस्मै प्रथमसूत्रात् 'आचारः' इत्यन्वयमवस्यते । तदा—'अनुष्ठेपिततममाचारः कर्म' इति सूत्रं सम्पद्यते, कर्मसंज्ञा च कर्तुरीप्सिततमस्य आचारस्यैव भवति, न हि ईप्सिततममात्रस्य । तेन 'विहं प्रविशति इत्याचारस्य कर्मसंज्ञा जायते 'चोदनं' शुक्लं इत्यादिकम्, न विध्यति । 'कर्म' इति पुनरन्वयमने हि अनुष्ठेपिविच्छेदः प्रतीयते 'आचारः इति च निवर्त्तते ॥

ननु 'मधुरं भाषते' इत्यत्र कर्म कर्मता ? उच्यते—यत् मधुरं कृतं भाषयति यदा व्याप्यते, तेन मधुरमिति कर्म । यानाञ्च नपुंसकम् । एवं कृत्वा क्रियाविशेषणानां कर्मत्वे नपुंसकलिङ्गत्वे च विद्ये, मन्वे "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च यत्कृत्वा" इति वार्तिकं नोपपन्नं दीक्षितेन ॥

५३६ । अनभिहिते ॥२॥३॥१॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up the word अनभिहिते (if not identified)—

निम्न— । अभिहितसूत्रम् विशेषणमेव चङ्, क्वादिना वा वदन्ति । न तथा अनभिहितम् । इतः वदति वा द्वितीयादयो विभक्तयः क्वाच्चे वा अनभिहितम् कर्मभाविषु भावकर्मोवाः । इह कर्म, इह करकर्मिणादिति; क्वाच्चेति विविधा न प्रत्यय कर्मादि, यदा यत् द्वितीयादिनिर्विभक्तिनिर्विहं रतुमभिहितम् ।

५३७ । कर्मणि द्वितीया ॥२॥३॥२॥

दी— । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति (क) । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थ—मात्रे—' (५३२—'१३४६) प्रथमेव (ख) ।

The second triad of case affixes should be attached to a कर्म when not expressly declared. If, however, the कर्म is declared—identified—saying 'This is the कर्म [the thing identi-

fied will have प्रातिपदिकाच' only, and will appear with the प्रथमा विभक्तिः । This is true of the identification of हरिः, समवायः &c. also.

मिश्र—। (क) “जननिहिते कर्त्तुं द्वितीया” इति पूर्वोक्तम् । जननिहिते चतुर्थे । तदाह ‘चतुर्थ इत्यादि । भगवतोति कर्त्तुं च त्रिंशो चतुर्थे, कर्म चतुर्थम् । तेन ‘हरिम्’ इति जननिहिते कर्म च द्वितीया । (ख) ‘भगवन्निवासाः किं कर्म’ इति इति ‘भगवन्निवासा हरिः कर्म’ इति कर्म चः कर्त्तुमभिधानेन प्रतिपद्यन् । एवं वाक्येन उक्ते कर्मणे कर्म विभक्तिर्द्वितीया निवर्त्तते प्रातिपदिकाचभावात् विवर्त्तते ततः प्रथमा । एवं हरिवादिवाक्यनिहितम् ।

श्री—। अभिधानश्च प्रायेण तिङ्कृतहितसमासेः । तिङ्—हरिः सेव्यते । कृत—लक्ष्म्या सेवितः । तद्वहितः—शतेन क्रीतः शत्यः । समासः—प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः ।

Declaration again is generally made by तिङ्, कृत and तद्वित affixes; and also by समास । Thus there is declaration of कर्म by तिङ् in हरिः सेव्यते; by कृत in लक्ष्म्या सेवितः (हरिः); by तद्वित in शतेन क्रीतः which means शतेन क्रीतः (क्रीतः); by समास in प्राप्तानन्दः the sense being प्राप्त आनन्दो यं स (सः)—he unto whom joy has come,

मिश्र—। ‘प्रायेण वाक्येन तिङ्वादिमिरभिधानं भवति, कचित्तदन्वयापि ॥ ‘सेव्यते इति कर्मणि चट् । तद्वितिका उक्तं कर्म हरिरिति च विहिते च तस्मिन् प्रथमा भवति ॥ एवं ‘सेवितः इत्येवापि कृता तदन्वयेन कर्म च उक्तत्वाद् हरिरिति प्रथमम् ॥ ‘शतेन इति शतेन कार्वाप्येन च तस्मिन् तदा कर्म तद्वितेन चतुर्थ्येन चतुर्थे प्रथमा च भवति कर्म च ॥ ‘प्राप्तानन्दः’ इत्यत्र वा प्राप्तवत्किञ्च तदाः कर्म-भूतो जनः समासेन चतुर्थे, उक्ते च कर्म च प्रथमा भवति ।

श्री—। कश्चिन्निपातेनाभिधानम् । यथा—“विष्णुभोऽपि संबर्द्धं स्वयं छेतुमसाम्प्रतम् । साम्प्रतमित्यस्य हि ‘युज्यते’ इत्यर्थः ।

Sometimes the कर्म is declared by an indeclinable, as in "विषहचोऽपि—" । अस्मत्तन्, the निपात here means युज्यते which has कर्मचि लट् and declares the कर्म । असाम्प्रतन् being equivalent to न युज्यते, also declares the कर्म and gives प्रवर्णा to विषहचः ।

नित—। अव्ययमीदो निपातः तेन । 'युज्यते' इति रीधादिपातं कर्मचि लट् । युक्तं भवति इत्यर्थः, न्याय्यं भवतीति शेषः । विषहचं क्त्वं न्याय्यं न भवती-
च्छादरकार्यः । 'विषहचम्' इत्यनुक्ते कर्मचि द्वितीया । अथवा 'युज्यते' इति
रीधादिपातं कर्मचि लट् । अव्ययमस्ति, इच्छति इत्याप्यर्थः । विषहचं क्त्वं न
इच्छतिइत्युदाहरकार्यः । अस्मिन् पक्षे तुममस्तुत्तुम् । उभयत्र 'असाम्प्रतन्'
इत्यनेन चरमिहितशेष कर्म । अथ असाम्प्रतनिति निपात एव न । कर्मणो हि
असाम्प्रतम् इति क्त्वादिषु पठति न निपातेषु । तद्विद् अपिवा निपातेनाभिधान-
मिति दोषितस्याशयः । अत्रैकार्यमात्रिपातानामभिधानमस्तिर्वा सादिति न
चितम् । "अनादसु नारद इत्यपीधि यः" इत्यादिषु इतिशब्देन तादृशो-
क्तिर्ह्यस्ति, तत् अपिशब्देन येन दृश्यमानम् । यस्तुतस्तु नैव निपातेनाभिधानम् ।
'युज्यते' इति शक्तिक् प्रदमित्येवैवाभिहितं कर्म । तथाहि—सठं स'वर्धो विष-
हचमपि क्त्वं न युज्यति (जनः) इत्यस्य कर्मचिवाच्ये 'विषहच'क्त्वं न युज्यते
(जनेन) इति रूपम् । अत्रैतः क्रियाभिधानम् । तेन असाम्प्रतमित्यवाच्यम् तेन विष्णु
अभिधानं भविष्यति ।

५३८ । तथायुक्तम् चानीप्सितम् । १।४।५०॥

नो—। ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् । माम् गच्छंस्तूर्णं स्पृशति । ओदनं मुञ्चानो
विषं भुङ्क्ते ।

A कारक, though other than the wished for, is still called कर्म
if it is affected by the action as if it were the wished for. Thus
गाम् &c.—Treads on grass while going to the village; ओदनम्
etc.—Eats poison while eating meal. Here त्वं कृण्वति and विषं
भुङ्क्ते are the examples, गाम् गच्छन् and ओदनं मुञ्चानः are added.

only to show that दण्ड and विष are अनौचित्त । But though अनौचित्त, they are affected by स्वयमेनक्रिया and भीजनक्रिया in the same way as if they were ईक्षिततन् । Hence they are कर्मे ।

नित—। 'तथा' तेन प्रकारेण ईक्षिततन्प्रकारेण युक्तं क्रियया व्याप्तम् । अनौचित्तमिति पर्यादायः, यदन्वदोक्षितादिवर्गः । तेन हेतुदोषोक्तयोः संशयः । दण्डनिष्पत्त्यादीनां विविधमिति हेतुम् । दण्डं स्पृशति इत्युदासीनेऽपि दण्डे तस्मै स्वयमेन-
क्रियायोगो यथा दण्डे ईक्षिते, इति कर्मेत्येव द्वितीया च । यानि वस्तुनिष्ठे तेषु प्रापक-
भावमनौचित्यतावाचकानि, न हि उदाहरणात् । तथा विषं भुज्यते इत्येव
हेतुसोदाहरणम्, योदनं भुज्यान् इत्यनौचित्यताप्रापकत्वान्न विवक्षितम् ।

५१८ । अकथितञ्च ॥१॥५१॥

दी—। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

A कारक not desired to be called by any of the special names such as अपादान &c. is also called कर्म । In other words, when अपादान &c. are treated neither as such nor as any other कारक but merely as a कारक in general, they are treated as कर्म । This option in the treatment is allowed only in certain special cases as enumerated below :—

नित—। सामान्यतः क्रियानिर्वाहकं कारकम्, अपादानादिव्यतिरेकः । अपादानादीनामपादानतादयो यथा न विवक्ष्यन्ते, प्रविष्टकारकाकारत्वेन वा जीप-
क्याप्यन्ते तद्विषं संज्ञा । 'कारकं' इत्यस्मिन्, तेन अकथितमपि कारकमेव ॥ अमुं तर्हि
'रिपून् हन्ति रणे' इत्यत्र अधिकरणत्वस्य अविवक्षया 'रिपून् हन्ति रचन्' इत्यस्य ।
'नटान् नाभां ग्रहोति' इत्यत्र च नटस्य अपादानत्वे अविवक्षिते कर्मेण कर्मत्वमस्य, सा
च नृत्त भावप्रयुक्ता 'नटस्य नाभां ग्रहोति' इति शेषकत्वात् यती । मेवम्, संज्ञायां
हविर्देव प्रवर्तते न सर्वत्र, तदाह—

दी—। दुष्प्राञ्च पञ्च दण्डरुधिप्रच्छिन्नं शासुजिमन्थं सुषाम् ।

कर्मे मुक् स्यादकथितं तथास्यान्नीहृकृपवहाम् ॥

दुहावीनां द्वादशानां नौप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणायद् युज्यते
तदेव अकथितं कर्म इति परिगणनं कृतं व्यमित्यर्थः ।

The sense is—It has to be noted that अकथितं कर्म is but that which becomes connected with the कर्म of the twelve roots दुह् वाच् &c. and of the four roots नो, ह् &c. These sixteen roots govern two accusatives. The ईक्षितम् is the मुख्यकर्म or प्रधानकर्म, and the अकथितं is the शेष or अप्रधानकर्म ।

नित—। 'कर्मणा' इति इक्षिततमिन् इत्यर्थः । तदेति चोदय दिक्कर्तृका वातवः । इक्षिततममीयामिकं कर्म, यद्य तेन युज्यते तदपरम् 'अकथितं' कर्म । प्रधानमिति मुख्यमिति च इक्षिततमस्य प्रधानम् अप्रधानमिति शेषमिति च अकथितम् ।

दी—। गां दोग्धिष्यः । बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनय याचते । तण्डूलानोदनं पचति । गर्गान् शतं देवदत्तम् । ब्रजमववृणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुवां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममज्ञां नयति हरति कर्षति धर्हति वा ।

Thus—नो &c. In these the अकथित or अप्रधान कर्म is गाम्, बलिम्, अविनीतम्, तण्डूलान्, गर्गान्, ब्रजम्, माणवकम्, वृक्षम्, माणवकम्, देवदत्तम्, क्षीरनिधिम्, देवदत्तम्, ग्रामम्, in order. ब्रजमववृणद्धि is for ब्रजे अववृणद्धि । माणवकं धर्मं ब्रूते means माणवकाद् धर्मे ब्रूते । ग्राममज्ञां नयति replaces याति अज्ञां नयति &c.

नित—। पयः इति प्रधानं कर्म । 'नोः' इत्यप्राधान्ये अविचक्षया नामित्वा प्रधानम् । बहुवचनमिति प्रधानं कर्म, बलिनित्यविचक्षितमप्राधान्यप्रधानम् । तण्डूलान् इत्यविचक्षितं कृत्रवचनपादान् वा । गर्गान् इत्यविचक्षितमप्राधान्यम् । ब्रजमित्यविचक्षित-

अधिकारणम् । नाचवकमिद्विचित्रितं सन्त्यदानमपादानं वा ! उचमिद्विचित्रितमपा-
दानम् । नाचवकमिद्विचित्रितं सन्त्यदानम् । देवदत्तमिद्विचित्रितमपादानम् । तत्रैव
चौरमिधिमिति च । ग्रामनिष्ठाचवचित्रितमधिकारणम् ।

ही— । अयनिबन्धनेयं संज्ञा । वलिं भिक्षते नमुग्राम ।
माणवकं धर्मं भाषते अभिघ्नो वक्ति इत्यादि ।

The name चवचित कर्म depends upon the sense of the roots
in the list दुष्ठाच् &c. Thus वलिं भिक्षते &c. Like the sixteen
roots listed, roots synonymous with them also have an चवचान
कर्म । Thus निव, भाव etc. also are विकर्मणः ।

निव— । न देवत्वं दुष्ठादीनामेव चवचितं कर्म अस्ति, अपि तु तत्तत्तानार्थ-
कानामपि भानुनाम् । निवभाषप्रवृत्तयोऽपि यावन् इत्याद्य इव विकर्मणाः ।

दी— । 'कारक' किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ।

Why say कारकम् ? Witness माचवकस्य etc. The act here is
पृच्छा and is connected with पितृ and पन्थिन् only, माचवक taking
no part in it. Hence माचवक is no कारक and cannot be an
चवचान कर्म hence it takes वही ।

चित— । अत्र पन्थाय पिता च पृच्छाक्रियाया निर्देशकी । माचवकस्य तु
क्रियादीनी नास्ति तदेतदकारकम् । द्विषे चात्र वही ।

दो— । "अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्यो-
ऽन्वाच कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्" (वार्त्तिक) । कुरुन् स्वपिति ।
मासमास्ते । गोदोहमास्ते । कोशमास्ते ।

Place, time, action and the journey to be accomplished
are designated कर्म in connection with intransitive verbs,
Thus कुरुन् etc.

मित्—। यामसमुदायी दीवः। मासादयी बौकमविद्याः काकाः। भावः
 क्रियाः सचचया क्रियाभ्यासः काकः। तस्य काकत्वेन बोके चमसिद्धिः प्रवशुक्तिः।
 ‘कर्मसंज्ञकः’ अवहितकर्मसंज्ञकः। ‘कुर्वन् कर्मिणि’ इत्यस्य ‘कुर्वन् कर्मिणि’ इत्यर्थः।
 ‘कुर्वन्’ इत्यधिकरणम्। तस्य चविषयायां ‘कुर्वन्’ इत्यवहितं कर्म। एवमधिकरणस्य
 चविषयायामवहितकर्मज्ञे ‘मासमासो’, विषयायां तु मासि ‘काको’ इत्यादयः॥ इदं
 तावत्कर्मकेषु ‘अवहितकर्मत्वविधिविषयक’ परिचयनम्। दीवादयः किम्? नञ्पूर्वा
 सिद्ध्यति। इह चविषयितेऽवधिकारो ‘नटस्य गृहीति’ इतिवत् दीवस्यचा पठो एव
 न कर्मवि द्विगोशः। अनेन हि वार्तिकेन चकमेका अपि वातयो दीवादिभिः
 कर्मज्ञा भवन्ति। काको पुनरेवा दीवादिभिः कर्म नास्ति ते चकमेका एव गृह्यन्ते।
 इह वार्तिके टीकाज्ञस्यो दीवितस्य मतं नाद्रिश्यते। ते च ‘कुर्वन् कर्मिणि’ इत्यादिषु
 व्याप्तिविषया कुर्वादीनां व्याप्ता इति व्याख्यात “‘कर्तुरीक्षिततमम्—’” [१.१५—
 १।३:३८] इत्यनेनैव कुर्वादीनां कर्मज्ञं वक्ष्यन्ति। एवमन्यत्रापि अवहितेषु
 व्याप्तिविषया चकमेकां परिकल्प्य वार्तिकज्ञास्य विधिपरत्वनपक्षपत्तिः। “भाव-
 काकाभावेदशानामकर्मवृत्तिव्यापारेः। सदैवकर्मधेयीने कर्मज्ञमुपजायते।” तथाच
 नागरी विवक्षते—

“यत् इदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति, तत्र। भावो तादृशवचनानुपलब्धात्।
 अवहितवृत्तिरिति सूत्रे चकर्मकवृत्तिव्यवधानात् काव’ चकर्मकत्वमिति वक्ष्यामी “काव-
 भावाभ्यवयव्याः कर्मसंज्ञा चकमेका दीवश्च” इति मन्त्रो उक्तम्, तत्र न विवक्ष्यते,
 द्विवचनवृत्तिरित्यात्। किञ्च कावाभ्यनोरिति सूत्रे—माकृतनेवेतत् कर्म इत्युक्तम्।
 अस्य वचनस्य ‘उक्तं वा माकृतं वा’ इति वदितम्—अतएव ‘अनङ्गसमा विजायते’ इति
 सूत्रे समायां समायां विजायते इति विग्रहकवचनपरं भावं उक्तव्यम्। अथवा अनेन
 द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तद्वत्त्वमिति स्पष्टम्” इति॥

अत्रोच्यते—इयमेव भाव्यकृतः श्रेयो यदसौ वार्तिकस्तुल्यं व्याचष्टे। “कावभावा—
 इतीदमपि व्याख्यातमेव तेन। “दीवकाकर्मव्याम्” इत्यपि पुनरव्याख्यातम्। तद्वचनोः
 वार्तिकज्ञे नास्तिचष्टेः। अतस्तत्र तद्वचनं भगवतः, अथवा स “न वक्तव्यम्” इत्युक्ता
 प्रत्याचक्षते॥ अतः हि शब्दस्य “कर्मसंज्ञा हि” इत्यस्य परिकल्प्य वार्तिकज्ञा

लिङ्गपरता व्याख्याता तद्विहितकरम् । “काशभावाभ्यनतव्या हि” इत्येवमन्ये
 सति स्पष्टैव विविधपरता । यस्तुतस्तु अकथितसूत्रे “किमुदाहरणम्” इत्यादाहरण-
 पदार्थन प्रत्यय “कुर्विषाणि—” इत्यादिना प्रदर्शिताः सकर्मकाः । ततः अतुल्येव
 अकर्मकेषु प्रसङ्गात् प्राप्ते आदिनिधिविचारः । तं समास्य “काशभावा—” इति
 पुनरुपात्तं प्रदर्शनम्, अकर्मकावाच्यं उक्तम् । तत् उपर्युक्तवती—“एतेन कर्मसंज्ञा
 सर्वा लिङ्गा नवत्यवधितेन” इति । तत् “काशभावाभ्यनतव्या हि” इत्येवाभिन-
 तोऽन्यः । अकर्मकाः कृतिकारणानाम् इत्यादि तु सुत्रितेषु भाव्यपुल्लेषेषु न दृश्यते ।
 यदुक्तं “काशाभ्यनीः—” इति सूत्रे “प्राकृतमीमेतत् कर्म” इति नीधेत “उक्तं वा”
 इतिर्नीधेत इति तत्वेन कर्मत्वम्—“अन्यत्कर्मोन्नि कर्मवशादात्मम्” इति हि
 तद्व्येन वागिन्नेन काशाभ्यनीः कर्मता पततिदिश्यते । तत् भाव्यल्लदसङ्गानो यदवि-
 “प्राकृतमीमेतत्कर्म”—काशाभ्यनीः कर्मत्वं प्राकृतमीमेन सामानिकमेव किं पुनरनयोः
 “कर्मसंज्ञा अकर्मत्वम्” इति कर्मता एव उक्ता न कर्मवशात्, न आत्मसंज्ञो-
 विषयकं किमपि । यदप्युच्यते विविधसि “समायां समावाप्तम्” इत्यस्य भाव्योक्तो
 अकारणोपी न अकर्मत्वम् इति तदपि न । कर्मत्वविधिरयनकथितपक्षे एव इतरात्
 प्राक् । इह पुनः समासमीना शब्दं न केवसं विनयनं विवदितम्, अपि तु समायां
 समायां विनयनम् । अमरोऽप्याह “समासमीना सा नोर्वा प्रतिवर्गे सूत्रे” । एवं
 समाशब्दस्य विवदिते अधिकारवत् कर्मता न प्राप्नोति । अतान्नसंज्ञोक्तं नास्ति ।
 तद्विह आयां तावदसङ्गतिः “समायां समावाप्तम्” इत्यस्य प्रकीर्णकरवाहते नास्मान्नि-
 विद्यत एव काचित् ॥

५४० । गतिबुद्धिप्रत्ययस्तानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स एषौ

॥ १ । ४ । ५२ ॥

दी । गत्याद्यर्थानां शब्दकर्माणामकर्मकाणञ्च अणौ यः कर्ता
 स एषौ कर्मस्यात् ।

Of roots meaning ‘to go’, ‘to know’ ‘to eat’ and of roots that
 have no कर्म or have शब्द for कर्म, the कर्ता before लिङ्ग is attached

becomes the कर्त्तृ after the addition of चिच् । The चिच् here is causal not साधिविच् ।

वित्— । वृद्धिर्यान्म् । प्रत्ययानामाहारः । प्रदी तस्य कर्त्तृ कर्त्तृकारकं स शब्दकर्त्ता । 'चि' इतीह वितुमिति । पक्षी पक्षिमत्तयाचि यः कर्त्ता सः 'पक्षिकर्त्ता' । 'कर्त्तृ' इत्यनुवर्त्तते, तथाह 'त चो कर्त्तृ स्यात्' इति ।

दी— । रात्र्नगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयबामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ।

आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

Thus—Let my refuge be Sri Hari who caused his enemies to reach heaven (शब्दम् etc.—वित्), his kinsmen to grasp the sense of the Vedas (वेदार्थम् etc.—वृद्धि), the gods to taste nectar (आशयन् etc.—प्रत्ययानाम्), Vidhi to read the Vedas (वेदम् etc.—शब्दकर्त्तृ), the earth to rest in water (आसयत् etc.—पक्षिकर्त्तृ) । The Vedas are a collection of words (शब्द) । Any thing read is शब्द, hence वित् साधिविच् व्याकरणमध्यापयति is also an example.

वित्— । उदाहरणम्—(वित्) शब्दः कर्त्तृमन्त्रप्रियविधि । विधि, शब्दार्थं कर्त्तृ उदाहरणम् ॥ (वृद्धि) पक्षिणि, सा वेदार्थमभिदूः । विधि, स्वार्थं कर्त्तृम् ॥ (प्रत्ययानाम्) देवा पक्षितभाषन् । विधि' देवानां कर्त्तृता ॥ [शब्दकर्त्तृ] निधिर्देवमर्थीत । विधि, विधिः कर्त्तृता । 'वेद' इति शब्दभाषन् पक्षयन्त्र कर्त्तृ ॥ [पक्षिकर्त्तृ] पक्षी सलिले आस । विधि, पृथ्वीः कर्त्तृता ॥ पक्ष पक्षिकर्त्तृ कर्त्तृताः प्रवीण्यकर्त्तृता नामान्तरम् । तदेति प्रवीण्यकर्त्तृता पक्षिकर्त्तृताः कर्त्तृता जाताः, कर्त्तृताकाव विद्वान्काः ॥

दी— । 'गति=' इत्यादि किम् ? पाचयत्योदनं वेदयतेन ।

Why enumerate वित् etc. ? Witness—He causes food to be cooked by Devadatta. Here देवदत्तः पचति is the form without चिच् । Adding चिच् we get पाचयति in place of पचति । But the

किं here is after पाणि and declares neither the कर्ता of पणि nor its कर्म । hence द्वैवृत्ति in the तृतीया, because पण is not in the गत्यादि list.

मित— । गत्यादिषु पणेरप्युपपात अणिकर्ताः कर्मत्वं न भवति । यी कृते पाणि इत्यत्र अणिकर्ताः पणिः ततो विभक्त्युपात्तो नीतः कर्ता नापि कर्म । तेन अनुक्ति कर्तारि तृतीया, कर्मणि द्वितीया ।

दी— । ‘अण्यन्तानां’ किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम् । तमपरः प्रयुक्ते—गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ।

Why say अण्यन्तानाम् ? Witness—Devadatta causes Jainadatta to leave. In this, another man, Vishnumitra, urges Devadatta. Hence—Vishnumitra, through Devadatta, causes Jainadatta to leave. असति having a ख्यन्त root, nominative will not become the accusative if चिच् is again attached.

मित— । ‘अणिकर्ता’ इत्यतः ‘अण्यन्तानाम्’ इति ख्यति । अणिकर्ताख्यातं प्राक् । यथा—अणियानां चिः हेतुनचिच् पणु अवयः अण्यन्ता वातत्रः । अण्योनाम् अण्यन्तानां कर्ता अणिकर्ता । गमयति देवदत्तः इति हेतुनचिच् । पुनचिच् नमयात् देवदत्तेन ।

दी— । “नीवहोर्न” (वार्तिक) । नाययति बाहयति वा भारं भृत्येन ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of नी and बाहि । Thus नाययति etc. कर्मसंज्ञा was expected because the roots are गत्यर्थः । The prohibition gives तृतीया in भुवर्त्तन ।

मित— । यथाकथञ्चित् नव्यर्थेनात् प्राप्ता संज्ञा प्रतिषिद्यति ।

दी— । “नियन्तृकत्तृकस्य बहोरनिषेधः” (वार्तिक) । बाहयति रथं बाह्यान् सूतः ।

The prohibition does not operate if बहि has a chariooteer for कर्त्ता ।

नित— । इह प्रतिषेधाच्च ते यथाप्राप्ता भविकर्तुः कर्मसंज्ञा भवति ।

दी— । “आदिस्त्रायोर्न” (वार्तिक) । आदयति स्त्राययति वा अन्नं वदुना ।

कर्मसंज्ञा will not arise of आदि and स्त्रादि ।

नित— । अन्नवसानाद्येनात् प्राप्ते प्रतिषेधः ।

दी— । “अहिंसार्थस्य न” (वार्तिक) । भक्षयत्यन्नं वदुना । अहिंसार्थस्य किम् ? भक्षयति वलीवर्दान् शस्यम् ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of अहि if no malice is implied. Thus—He causes rice to be eaten by the boy. अहि is पुरादि and takes चिच्, खाच् not हेतुमचिच् । Hence the कर्मसंज्ञा that was expected is prohibited. Why say ‘no malice’ ? Witness—Makes the bullocks eat corn. The corn is another man’s ; so there is malice in setting the bullocks at it.

नित— । अचिरिति काचिं कचिच् न हेतुमचिच् । ततः प्राप्ता संज्ञा प्रतिषिद्यते । वलीवर्दानिभ्यश्च परकीयं भक्षयति हिंसा भवति ।

दी— । “अल्पयति प्रभृतीनामुपसंस्त्रानम्” (वार्तिक) । अल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ।

The roots अल्पति &c. have to be included in the rule. Thus अल्पयति &c. Here the कर्म is धर्म which is not a mere word, but an injunction expressed by some complete sentence. Hence the root not being अल्पकर्म it is provided for separately.

नित— । अल्पति धर्मं पुत्रः दत्तः । अल्पयति धर्मं पुत्रमिति चो अल्पवाक्यः । अल्पयति धर्मं पुत्रः दत्तः । अल्पयति धर्मं पुत्रमिति वाक्यो भवति ।

तदा धर्मादीनां कर्मवद्भावो दृश्यते । तथा च “तं ज्ञेयस्य वाक्यमिदं वक्तव्यं” इति भाष्येति कर्मकत्वेन भट्टो प्रवीणः । इह शब्दक्रियत्वाद्वाप्युक्ते पृथक् पृथक् ।

दी—। “दृशेष्टव” (वार्त्तिक) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्दिशेषार्थानाम् इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन ।

The root दृश् has to be included in the rule. Thus दर्शयति &c. To know (बुद्धाव) in the rule refers to knowledge in general, and does not include special kinds of knowledge. This follows because special provision is made here for दृश् which means the particular kind of knowledge gained through the sense of sight. Hence ज्ञा, बु, &c. will have no प्रयोगकर्म । Thus आरयति etc.

नित—। पश्यति हरिं भक्ताः इत्यसौ सौ तु दर्शयति हरिं भक्तान् । ननु दृश्चित्तुं कार्यं बहुजनितबोधे वर्तते । तत् समवेचनं सिध्यति किमनेन वार्त्तिकेन ? न सिध्यति । सूत्रे दृश्चिरिति ज्ञानभावज्ञ, न चक्षुरादिभिः कृतं विशिष्टज्ञानम् । एवं पश्यति अरति प्रत्यक्षज्ञानप्राप्तौ पश्यतेर्बोधयते द ज्ञेयंति । अन्तर्यामि अरमादोमान-विशिष्टेव ।

दी—। “शब्दायतेन”, (वार्त्तिक) । शब्दाययति देवदत्तेन । वात्सल्यं संगृहीतकर्मत्वेन धाकर्म कत्वात् प्राप्तिः ।

कर्मवत्त्वा will not arise in the case of the root शब्दाव । Thus शब्दाययति etc. Hence the कर्म is included in the sense of the root शब्दाव ; the root has thus become कर्मवत्, and the rule applies. In other words, शब्दायति means to make noise. This is intransitive because ‘noise’—the कर्म—is included in the

sense of the root. Hence the Vartika prohibits the कर्मसंज्ञा expected from 'अकर्मकायाम्' in the rule.

नित—। मन् करोति इति 'मन्दर्-र-' (२६०२—३१।१०) इति स्वल् । मन्दाय इति नामधातुः । तस्य अकर्मकः कर्मसंज्ञा प्रतिषिध्यते । कर्मप्राप्तिरिति 'येषां—धातोः' वः 'पठेः' मन्दकरवरूपः तेन संयोजितं मन् इति 'कर्म' येन कर्म वा तस्य भावः तज्जन् । तेन हेतुना अकर्मकोऽयं मन्दायधातुः वाच्य-व्यतिरिक्तमपरं कर्म यस्य नास्ति । तत् 'अकर्मकायाम्' इति प्राप्ता संज्ञा । उक्तस्य 'धातोरर्थान्तरे' इतिर्भावो नापत्तयङ्गात् । प्रतिषेधविशेषात् कर्मकोऽकर्मिका श्रिया ॥ इति ।

दी—। येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते अकर्मकाः न तु अविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मेत्वं भवति 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

By अकर्मक in the rule, here are to be understood those only that have no कर्म except देश, काल etc. but not those whose कर्म is merely ignored. Thus in मासमासयति देवदत्तः the कर्म is a काल । Hence the root is अकर्मक and we get मासमासयति देवदत्तम् । But in देवदत्तः पचति the कर्म is बीदन (though suppressed) which is neither देश nor काल etc. ; the root is not अकर्मक, and not being included in the मन्दादि list, we have देवदत्तेन etc.

नित—। अत्र देशकालादिभिः सर्वे एव अकर्मका धातवः, तत् विनिश्चयम् 'अकर्मकायाम्' इति ? तत्राह—येषां देशकालादिव्यतिरिक्तं कर्म नास्ति ते एव एव अकर्मकाः, मान्ते । अकर्म—मासमासयति देवदत्तः इत्यायं नास्ति सकर्मिका अपि पाचयति वा अकर्मिका मन्दायते, यो च देवदत्तस्य कर्मता भवति । देवदत्तः पचति इत्यायं पुनः अविवक्षितेऽपि बीदनार्थं कर्मवि सकर्मक एव धातुः, यो च देवदत्तस्य कर्मता नास्ति ।

५४१ । हृकोरन्यतरस्याम् ॥१४॥५३॥

वी—। हृकोः अणौ यः कर्ता स णौ वा कमसंहः स्यात् ।
हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कठम् ।

Of ह and क, the कर्ता in the non-causal stage optionally becomes a कमसं when चिच् is attached, Thus हारयति etc. ह 'to carry' implies motion—it is गत्यर्थः ; hence हारयति हृत्यं कठम्—makes the servant carry the mat—is the only form expected ; this rule provides for भृत्येन also. क 'to make' is not in the list, hence admits of the form कारयति भृत्येन कठम् only ; this rule allows भृत्यम् also.

नित । 'ह' 'क' इत्येतयोर्वचने दा च वा ठकरी । ठयोः 'ठकोः' ।
करोतेरमाते इरतेर्मन्त्रेणान् नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

वी—। "अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा इति वाच्यम्" (वार्तिक) ।
अभिवादयते दर्शयते दैवं भक्तं भक्तेन वा ।

अभिवादि and दृश will optionally have प्रतीत्यकर्म if चिच् is attached in the आत्मनेपद । Thus अभिवादयते etc. In the परस्मैपद the forms will be अभिवादयति दैवं भक्तेन and दर्शयति दैवं भक्तम् only—no option.

नित—। अत्र भाष्ये 'अभिवादि' इति वार्तिके पाठः, उदाहरण तु 'अभिवादि' इति । तलेटं गन्तव्यम्—गुरुणा वन्दने "अमुकोऽहं नमामि" इति गुरुभक्तित्वं कथनमाचारः । ततश्च 'अभि' अभिदत्त 'वन्दन' कथनमिति वृत्तपत्त्या अभिवन्दनं नमस्कारः । सकर्मकोऽयं वातुसावा च भाष्ये प्रयोगः "अभिवदति गुरुं दैववन्दनः" इति । अत्र नन्दितो गुरुः शिष्यभक्तित्वं वदति "एषोऽपि मत्तं वातुसान् भव" इत्यप्याचारः । इदम् गुरुकर्तृकमभिवन्दनमायीदं चनोद्यारणे वर्तते । तेन चालम्ब-
संघट्टितकर्मत्वादवर्गक इह वातुः । एवं शिष्यकर्तृकमभिवन्दनं सकर्मकम्, गुरुकर्तृकं

पुनरकर्मकमिति खितम् । तथाच—अभिवदति देवं भक्त इत्यभिचि,
 नमस्कारातीत्यर्थः । तत्र भक्त्या प्रेरितो भक्त इति विवक्षायां हेतुमभिचि, अभिवादयति
 देवं भक्तं भक्तेन वा । “विचय” (२५६४—२११३४) इति कर्तृभिराद्यै क्रियापदै
 चात्मनेपदम् । नमस्कारार्थानां सूत्रे अयद्वयात् अत्राप्ते विवक्ष्यः । अभिवादिपाठे तु,
 अभिवदति देवं, आशीर्वचनमुच्चारयति । तत्राहो भक्तेन कृतनमस्कारेण प्रेरित इति
 हेतुमभिचि, अभिवादयति देवं भक्तः । “विचय” इत्यात्मनेपदम् । चकर्मकात्वा-
 दधिचत्तुर्द्वयस्य कर्मत्वम् । इह अभिवादनमिति चित्वा नमस्कारे पर्यवसानम् ।
 भक्तिर्भक्ता चात्र भक्तस्य प्रेरका इति विवक्षायां, पुनश्च अभिवादयति इत्यादि
 प्राग्वत् । अभिन् पठे सूत्रे अयद्वयात् हेतुमभिच्युत्तरवाच्य अत्राप्ते वचनम् । एवं
 पठ्यति देवं भक्तः । तं भक्तिः प्रेरयति—दर्शयति देवं भक्तं भक्तेन वा । “विचय”
 (२५६४—२११३४) इत्यात्मनेपदम् । “हृषी” (१४९, वा) इति जित्वा प्राप्ते विवक्ष्यः ।
 ‘आत्मनेपदे’ जित् ? अभिवादयति देवं भक्तेन इत्यत्राप्तिरेव, दर्शयति देवं भक्तम्
 इति च निश्चायापत्तिः ।

५४२ । अधिशोक्स्थासां कर्म ॥१४॥४६॥

श्री—। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मस्यात् । अधिशोके
 अधितिष्ठति अभ्यास्ते वा वैकुण्ठ हरि ।

The roots श्री क्त and आस preceded by अधि will have their
 आधार for कर्म । Thus अधिशोके etc. The word आधारः follows
 from “आधारोऽधिकरणम्” (632—1. 4. 45).

नित्—आधार इत्यनुवृत्तिवचनम् । एते प्रकृत्य चकर्मका चातवः आधारिच
 चकर्मका ज्ञाताः ।

५४३ । अभिनिविशश्च ॥१४॥४७॥

श्री—। ‘अभिनि’ इत्येतत् सङ्गातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म
 स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् ।

The root विद् with the conjunct prefix अभिनि will have its चाचार for कर्म । Thus अभिनिविद्यते &c. Adopts an honest policy follows the path of virtue. &c.

मित ।—कर्म इत्यनुवर्तते आचारस्य अनुष्ठान एव । “निर्विद्यः” (१८८१—१।१।१०) इत्यादिब्रह्मम् । अभिनिविद्य इति चाचर्ये वर्तते । प्रज्ञावायनकर्मणः ।

दी—। “परिक्रयणे सम्प्रदानम्—” (५८०—१।४।४४) इतिसूत्रादिह मण्डूक्युक्त्या अन्यतरस्याप्रवृत्तमनुवर्तते व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।

Sometimes the चाचार does not become कर्म, but appears as चाचारः । Witness पापेऽभिनिवेशः । This is because the word चञ्चलरस्याम्, implying optionality, comes in here like a frogbya leap from the rule “परिक्रयणे—” and the optionality is restricted. The words विभाषा and चञ्चलरस्याम् imply optionality. विभिन्ना भाषा विभाषा different language, which implies optionality. Again चञ्चलरस्याम् is elliptical for चञ्चलरस्यां कथायाम्—in the other alternative. Or treat them as indeclinables. A very simple way of reconciling the examples अभिनिविद्यते etc. and पापे etc. is to suppose that so long as अभिनिविद्य् stands unchanged, the चाचार appears as कर्म ; otherwise as चञ्चलरस्याम् । In अभिनिवेश there is change, viz. विद् has become वीद् by वृद्ध, hence पापे appears as चञ्चलरस्याम् ।

मित— । चञ्चलरस्यामिति विभाषेति च चञ्चल्येव पक्षेति । विवक्ष्यद्योतकावेति । यदा—विभिन्ना भाषा विभाषा । चञ्चलरस्यामिति । तथा च इतो प्रचीनः—“चोच्चोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषवा” इति । चञ्चलरस्यामिति च कथायामिति विविच्यन्त्याकार्यम् । यदा चञ्चलरस्याम् इति शब्दः । चामित्यङ्गीकारः ; तेन विवक्ष्यद्योतः । “कचित्” चाचारस्य कर्मणं न—पापेऽभिनिवेशः । कश्चित् ?

“परिकल्पये सन्निधानम्—” इति सूत्रादिह चञिन् सूत्रे विकल्पवोधकस्य ‘चञ्यतरस्यान्’ इति मन्देश ‘यङञञ् चतुर्वर्ण्ये’ विकल्पः अनुवर्तते इति परिकल्प्य एतत् सध्यते । यदि विकल्पः, तर्हि “पापसंभोगवैद्यः” इत्याद्यस्तु, अस्तु च ‘चञिनिविद्यते सन्निधानम्’ इत्यपि । भवेत्—‘वाचस्पतिपायाः, निहिंष्टविषयायाः, विभाषायाः’ विकल्पस्तु ‘चाञ्चयत्’ यङञात्, इह आचारः इह कर्म, एवं विषयविभाषकत्वेनात् ‘चञिन्’ परिकल्पते । ननु तदा “परिकल्पये—” इति “चञिनि—” इति च एतयोर्भेदोपपत्तिश्च “आचारोऽधिकरणम्” (६३२—१।४ ४५) सूत्रादिषु सूत्रेष्वपि वाचस्पति-विभाषा प्रसज्यते । तदाह—“मध्यकद्रुता चतुर्वर्ण्ये” इति । यथा मध्यकः खानात् दूरं खानान्तरगत इत्यत्र मध्यकः, अन्तरा भूमि न स्पृशति तथा चञनपि चञ्यतरस्यान्मन्देशः सूत्रात् सूत्रान्तरम् अन्तरा सूत्राच्च मन्देशश्च प्रजातिः । यदा—चञिकृते चञिनिविद्यते इति सङ्गति कर्म, विकृतोऽधिकरणम् । चञिनिविद्यते सन्निधानम्, इत्यविकृतः सङ्गतिः अतः कर्मत्वम् । पावेऽनिनिवेद्यः इति तु यथा नुबेन विकृतः सङ्गतिः ततोऽधिकरणम् । मध्यतस्तु वाचस्पतिविभाषात्रयचञिनिविद्यते । तथा च “कश्चिदपवादिष्विवेपि चतुर्वर्ण्यः चञिनिविद्यते” इति शाब्दे प्रयोगः । ततः च चञिकृतेऽपि सङ्गति आचारस्य कर्मत्वात् । ५४४ । उपान्वज्याङ् वसः ॥१।४।४८८॥

श्री— । उपान्वज्याङ् वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अपिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ।

The आधार of वस with उप &c, prefixed becomes its कर्म । Thus उपवसति &c.

नित— । उपान्वज्याङ् इतिह्रस्वः । तत उपान्वज्याङ् पूर्वा वः (वच्) इति आक्षेपादिवादिः । यथा उपान्वज्याङ् शी वः (वन्) इति सुपसुवा । वच् इति वस निपाती भूषादिः ।

श्री— । “अभुक्तग्रथं न” (वास्तिक) । कने उपवसति ।

The आधार will not be the कर्म if वस means ‘to fast.’ Thus वने &c.

नित— । उपपूर्वस्य चञनर्कः सञ्चयति ।

दी— । “उभसर्वतसोः कार्यो धिगुपस्थादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्ने द्वितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ (वार्तिक) ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णभक्तम् ।

उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अघोऽघो लोकम् ॥

द्वितीया should be attached to a प्रातिपदिक if it is connected with उभ and सर्व followed by तम्, with धिक्, with उपरि, अधि and अघः doubled, and sometimes in connection with other particles also. Thus उभयतः, &c. Here उभसर्वतसोः and ततोः are उपपत्त्यन्ता । धिक् implies निन्दा censure. उभयतः, सर्वतः, उपरि अधि. अघसु are all अव्यय, Hence अन्ते has to be taken as referring to other indeclinables; दृश्यते implies that un-named cases are to be ascertained from usage.,

नित— : उभसर्वतोः ततो उभसर्वतसो, तत्प्रत्यायानो उभसर्वतसो इत्यर्थः । ततोः युक्तयोः सतीः । धिक् निन्दावागम्ययस, तन्निम्नं सति । आर्क्षेदितं विद्वत्स्य पराङ्म । तम् अन्ते येषां तेषु, विद्वत्तेषु सत्सु इत्यर्थः ॥ उभसर्वतसोः धिक्चन्दे, आर्क्षेदितान्तेषु उपपत्त्यादेषु त्रिषु उपपत्त्याधसु विद्वत्तेषु, एभिर्विनि इत्यर्थः द्वितीया ज्ञात । प्रदर्शनमात्रमेतत् न परिचयनम् । तदाह—ततः अन्यत्रापि द्वितीया दृश्यते ॥ उक्ता कर्तृद्वितीया इह तु उपपदद्वितीया प्रारब्धते । द्वितीयेऽं त्रिष्वङ्गा अपवाहः ॥ उपपत्त्याधसुः सामोय” (२१४२—८१७) इत्युक्ता उपरि, अधि, अघसु एते त्रयः । काकस्य उपरिष्ठात् समीपे देशे, लोकमभिज्ञता समीपे एव लोकस्य अवसादसि ; समीपे खलु हरिरसि लोकस्य सूक्ष्मत्वात् न पश्यति, इति उदाहरणवत्त्वमिति सिद्धोऽर्थः । “उपर्यधि—” इति सूत्रेण कृते द्वितीये एव द्वितीया । अन्यत्र “उपर्युपरि तुहोनी चरन्ती चरतुह्यः” । गोपसायां द्विषेयनम् यथाप्राप्ता च षठी ॥ ‘ततः अन्यत्र इति अन्येषु अन्यत्रेषु इत्यर्थः, अन्यत्रागमिन्य पुनस्तत्वात् ॥

दी— । “अभितः परितः समया निकषा इा प्रतियोगेऽपि”

(वात्तिक) । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया ।
निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यता इत्यर्थः ।
“बभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित्” ।

Also in connection with अभितः परितः, उज्ज्वलः, निकषा, हा and प्रति । Thus अभितः &c. हा कृष्णाभक्तम् means pitiable is the plight of one not devoted to Krishna. In these and other Upapada Vibhaktis बह्वी was generally expected and is barred by these special injunctions. Thus अभितः कृष्णम् is कृष्णे कृष्णम् &c. प्रति भाति are two separate words, the first being connected with बभुक्षितम् । The line means—It is all blank to the hungry.

नित—“ततोऽन्यथापि दृश्यते” इत्यादिनां प्रयोगवशात् कानिचित् प्रदर्शने अभित इति । अभितः उज्ज्वलः । परितः सर्वतः । नमसा कृष्णे, अभिरक्षयति-प्रधानम्, एवं निकषा । हा इत्यादिनां शेषः । “बभुक्षितं प्रति न किञ्चिद्भाति” । एवमन्यथापि प्रयोगोऽनुक्तः । तथा च अतीत्येति द्वितीया लभते “पुनरागमनवर्ति” इत्यादि प्रयोगवशात् । केचित् इत्येवमात्मनिः द्वितीयापि चनेनेव साधयन्ति ३ ६४६ । अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ २३॥४॥

दी—। आम्नां योगे द्वितीया स्यात् । अनन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥

द्वितीया should be attached in connection with चक्षरा and चक्षरेण । Thus चक्षरा &c.—Between you and me the interval is not blank, but Hari exists &c.

नित—। चक्षरा इत्यादिरक्षयतिप्रधानमवश्यं, मदीय इत्यर्थः । चक्षरेण इति निमित्तं प्राप्यम् । चक्षरा च, चक्षरेण च इति द्वयः । तस्मात् तत् युक्तं, तस्मिन् द्वितीया स्यात् । नमसा तु नमस्तुभवापेक्षा । तेन “त्वां मां” इत्याभवात् द्वितीया ।

५४६ । कर्मप्रवचनीयाः ॥ १।४।८३ ॥

वी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this subject—A number of indeclinables follow covering rules 547—567 ; these are all to be termed कर्मप्रवचनीयाः ।

मित— । कर्म इति क्रियावचनम् । यत् वीक्षयन् क्रियां कश्चित् द्योतितवचः इति सूति कर्मरि चनीयर् बाहुलकात् । ये पूर्व क्रियां कश्चित् द्योतितवचः सन्प्रति तस्याः क्रियाया चभावात् न क्रियां कामयि द्योतयन्ति, किन्तु क्रियान्तरेण कस्यापि सन्प्रत्ययान्वयं द्योतयन्ति, तेऽत्र कर्मप्रवचनीयाः ।

५४७ । अनुलक्षणे ॥ १।४।८४ ॥

वी— । लक्षणे द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्ग-
संज्ञापवादः ।

चतु has this designation when it implies causation. This sets aside the designations गति and उपसर्ग ।

मित— । कृत्यते चनेमिति लक्षणे द्योत्ये, कार्यकारणभावस्य इति शेषः ।
एतच्च उपरिष्ठात् कर्तुमीमन्विति ॥

५४८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २।३।८ ॥

वी । एतेन योगे द्वितीया स्यात् । अपमनु प्रावर्षत् ।
हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ।

द्वितीया is the प्रसिद्धि in connection with a कर्मप्रवचनीय । Thus अपमनु &c. The sense is that the shower was indicated by अपमनु which was its cause. अपमनु प्रावर्षत् ॥ elliptical for अपमनुनिशब्दं प्रावर्षत् where चतु is an उपसर्ग to निशमनक्रिया । It specifies the sense of this क्रिया saying that वर्षेण followed निशमन । Indirectly it also declared that अपमनु is the cause and वर्षेण its effect. When

निबन्धनक्रिया is dropped, the causal relation alone remains. अनु then indicates that relation only. "It does not now specify निबन्धनक्रिया, nor does it drag in that क्रिया though absent ; it does not expressly declare any relation, but merely indicates the relation"—*Hari-Karika*.

नित— । 'कर्मप्रवचनीयेन' यी 'युक्तः' तच्चिन् 'द्वितीया' विचक्षितः कादिसर्वः । अथ कोऽत्र कर्मप्रवचनीयेनयुक्तः ? यी हि प्राक्, कर्मवचनेन क्रियाया युक्त आसीत् स एव । सम्प्रति कुप्राया क्रियावासुपसर्गेण कर्मप्रवचनीयत्वं जातेऽपि पूर्वोक्तानुरोधेन तस्यैव युक्तता न्याया ॥ अत्र तदाहरणे यी प्रति अनुवचनस्य आसीत्, कुप्ता सा क्रिया । उपमनुजितस्य प्राप्त्यन्तु इति तु लोपात् प्राक् । तत्र अनुः निबन्धनक्रिया यीतितयान्, यच्च पूर्ववति निबन्धनक्रियेन प्रक्षारेण क्रिया विवेचितयान् । तथा च लपः कारण, सर्वेण कार्यनिबन्धनि बोधितयान् । कुप्तायां क्रियाया सम्प्रति अनुः तां क्रियां न यीतयति, केवलं उपवचनयोः कार्यकारणरूपयोः साध्यापकभावं साक्षादनुज्ञापि बोधयति । एवं सर्वेण कर्मप्रवचनीयेषु द्रष्टव्यम् । तदाह— 'हेतुभूतेन' यच्चकारणेन 'अपेन उपलक्षितं' सूचितं 'यच्चम्' इति । उक्तं हरिच— "क्रियाया यीतकी नात्र सम्बन्धस्य न बाधकः । नापि क्रियापदाद्येवो हम्बन्धस्य तु भेदकः ॥" इति ॥

दी— परापि हेतौ तृतीया अनेन बाध्यते "लक्षणेत्यमभूत्—" (५५२—११८१६०) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ।

The द्वतीया by 'हेतौ' (568—2. 3. 23), though subsequent, is barred by this rule, because the च'ज्ञा is enjoyed again though attached already by "अपेनोपलक्षितम्—" । That is to say अनु in the matter of च'ज्ञा is already a कर्मप्रवचनीय by "अपेनोपलक्षितम्—" । The designation is here enjoyed a second time because the द्वतीया required by "अपेनोपलक्षितम्—" is barred by हेतुद्वतीया, the rule "हेतौ"

being latter than the rule “कर्म्मप्रवचनीयुक्तं द्वितीया” in Panini's arrangement,

नित—अनु चेनुक्तेषु अपः “इतो” (५६८—२।१।२९) इति परवर्तिनी
तृतीया बाधिका भविष्यति द्वितीयायाः । सत्यं भविष्यति “वच्यतेत्यनुत्—” इत्यन-
व्यायाः सामान्यतः प्राप्ताया द्वितीयायाः । तत्, अनोर्वाचो सा भूत् इत्येव छि स्मकारः
“प्रतिपद्यन्मवः” इति अनुदासत्, अनुं निष्कृष्य विहितानपि संज्ञा मूढो विदधाति,
“अनुक्तं चक्रे” इति । तेन एतद्विषये कर्म्मप्रवचनीयद्वितीया एव चेनुकतोषां बाधिव्यति ॥

५८८ । तृतीयाये ॥ १।४।८५ ॥

दी—अस्मिन् श्रोत्र्ये अनुकृतसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता
सेना । तथा सह संवद्धा इत्यर्थः । पिबन् बन्धने—कृ ।

अनु has this designation if it implies the sense of the तृतीया
विभक्तिः । Thus नदीम् etc, The sense is ‘joined with the river’.
The कृ is after पिबन् to bind.

नित— । अनुः तृतीयायै श्रोत्र्ये कर्म्मप्रवचनीयः स्यात् इत्यन्वयः । तृतीयायै इह
सहायः । सहायतृतीयाया बाधिव्यति द्वितीया ।

५५० । द्वितीयाये ॥ १।४।८६ ॥

दी—द्वितीयाये श्रोत्र्ये अनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः ।
हरेर्हीना इत्यर्थः ।

अनु is as before (a कर्म्मप्रवचनीय) when the inferior has to be
indicated by it. Thus अनु etc. The sense is, the gods are
inferior to हरि । Hari and सुराः both are connected with अनु,
yet हरि alone, the superior, takes द्वितीया । That is the usage
in expressing this sense.

नित— । अत्र उत्कृष्टं विभक्तिः, न द्वितीया नाम प्रयोः, अभिधानस्या भावात् ।

५५१ । उपोऽधिके च ॥१॥४॥८॥

दी । अधिके हीने च शोत्ये उप इत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् ।
अधिके सप्तमी वक्ष्यते (६४५—२।३।८) । होने—उप हरिं सुराः ।

उप ■ & समप्रवचनीय when the inferior or the superior has to be indicated ; उप will be subsequently enjoined, barring द्वितीया, in indicating the superior. For the inferior, उप etc., is an example.

नित— । चकारान् हीनेऽपि । अधिके परा उपतनो द्वितीयाया वाचिवा ।

५५२ । लक्षणेऽप्यम्भूताख्यानभागीपसासु प्रतिपय्यन्वः ॥१॥४॥२०॥

दी— । एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे—वृक्षं परि अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भूताख्याने—भक्षी विष्णुं प्रति परि अनु वा । भागे—लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनु वा, हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति । अत्र उपसर्गत्वाभावात्तन् वक्ष्यम् ॥ एषु किम् ? परिचिञ्चति ॥

प्रति &c. are समप्रवचनीय when लक्षणे, इत्यम्भूताख्याने, भागे, वीप्सा are the subject-matter. Thus लक्षणे (in the case of an indicator)—वृक्षं etc; इत्यम्भूताख्याने (in the declaration of one's change of character)—भक्षी etc. भागे (in the case of a share) लक्ष्मीः etc. the sense is, she is Hari's share. वीप्सायाम् (in the case of pervasion)—वृक्षम् etc. here no उप, because प्रति etc. are not उपसर्ग । Why say 'when these senses etc.' ? Witness परिचिञ्चति (with a च) because परि etc. are now उपसर्ग ।

नित— । लक्षणे लक्ष्यम् । तस्मिन् विद्यते ॥ इत्याम्भूतः—इत्यम्भूतः, कश्चित्

प्रकारं प्राप्तः, सुपुत्रा । तस्य आस्थानं कथनम् । इत्यन्तः आस्थावती चमिन
इत्यन्तः आस्थानं प्रकारविशेषनिर्दिष्टम् इति तु नाभिः । तस्मिन् विषये ॥ भागः
द्योतिवशात् चन्द्रः । नाभिस्तु भागः अस्ति यस्य भागः चन्द्रः । अर्धचायात् ;
तस्मिन् विषये ॥ आप्तुनिष्ठा वीक्षाः । तस्या विषये ॥ इत्थं प्रतिबन्ध परिभाषाया
चतुष्पाद्य वा विद्योतते विदुः इति इत्थं विदुः विद्योतनदेवो कथ्यते । तत् उच्यते
कथयन् तच्च प्रत्यादिना सूच्यते । भूतपूर्व कर्मणि द्वितीया ॥ भक्तः अनुरक्तः । कर्त्तरि
क्त आदिकर्मणि ; अनुरक्तता एवात्र इत्युच्यते । सा प्रत्यादिना सूच्यते । विद्वां प्रति
पूर्व परिपूर्व चतुर्ण्य वा भक्तः इति भूतपूर्व कर्मणि द्वितीया ॥ कर्त्तृविषये हरि-
र्भाषायात् । सागरमन्त्रे कर्त्तृविररः । तच्च प्रत्यादिना सूच्यते । हरिं प्रतिवर्तिता
परिवर्तिता चतुर्वर्तिता वा कर्त्तृः इति भूतपूर्व कर्मणि द्वितीया ॥ इत्थं-इत्थमिति
विदुःकर्मणो वीक्षा सूच्यते न प्रत्यादिना । तत् वीक्षां प्रति प्रत्यादीनां न द्योतकता ।
वीष्मातुरीधादेव “एष्येणु विषयसूत्रेण” इत्युक्तं न पुनरेष्येणु द्योत्ये । वीष्माभावे
कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् उपसर्गता भवति, तेन इत्थं परिनिश्चित इति वक्तव्यम् ॥

५५५ । अभिरभागे ॥ १।४।८१॥

दी—। भागवर्जे लक्षणादौ अभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि
वर्तते । भक्तो हरिमभि । देव देवमभि सिञ्चति । अभ्यागे किम् ?
यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् ।

अभि is a कर्मप्रवचनीय in the matter of लक्षणा &c. as above,
excepting भाग । Thus हरिमभि &c. Why say अभ्यागे ? Witness
यदत्र etc.—Give me my share of it—Where अभिष्यात् has च,
because, the reference being to भाग—share or sharer—अभि is
not a कर्मप्रवचनीय, but an उपसर्ग and causes वक्तव्यम् ।

नित—यत् मम अभिष्यात् यो मम भाग इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभावे
द्वितीया न भवति । शिवलक्षणा वरी तु ५।५ता एव । तदाह ममाभिष्यात्, न पुनर्भा-
मभिष्यात् । अनेकपदमेव “उपसर्गं प्रादुर्भातम्—” (१७८२—८१।५७) इति वक्तव्यम् ।

५५४ । अधिपरी अनर्थको ॥ १।४।६३॥

दी— । उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽधि आगच्छति । कुतः परि आगच्छति । गतिसंज्ञावाधात् “गतिर्गतौ” (३८७७—८।१।७०) । इति निघातो न ।

अधि and परि are कर्मप्रवर्णीय when they carry no special sense. Thus कुतः etc. Here अधि and परि are not affected by निघात (low accent) as required by the rule “गतिर्गतौ”, because the designation गति is, in the matter of them, supplanted by the designation कर्मप्रवर्णीय ।

नित— । उदाहरणयोः किंवा अपि न सुप्ता आ इति अधिपरी उपसर्गो ज्ञाताम् । अत एवै इह उच्यते किञ्च कर्मपि न दोषयतः । किन्तु कर्मप्रवर्णीयत्वात् विशेषतः । तदनन्वयितिसंज्ञा प्राप्ता अनेन निघात्यते । निघात इत्यनुदात्तम् । आगच्छति इत्यत्र वा इति गतिः । ततः पूर्ववर्षिणो ‘अधि परि’ इत्येतयोः “गतिर्गतौ” इत्यनेन अनुदात्तता प्रवर्त्यते, एतन्नोर्गत्तिसंज्ञावाधात् तु न भवति ।

५५५ । सुः पूजायाम् ॥ १।४।६४॥

दी— । सु सिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न वः । पूजायां किम् ? सुषिक्तं किं तावत् ? क्षेपोऽयम् ।

सु is a कर्मप्रवर्णीय when praise is implied. Thus सु सिक्तम् etc. No व because सु is not an उपसर्ग । Why say पूजायाम् ? Witness सुषिक्तं etc.—Is this your fine sprinkling here ? This is a taunt—a censure ; hence सु is an उपसर्ग and we get वः ।

नित— । सुषिक्तमिति आदि क्तः । अपि इति निन्दा । अन्वयात्तर्कं विना नीत्यः सोपहासं अविहास—अवि मोः “सुषिक्तं किं तावत्” इति ॥

५५६ । अतिरतिक्रमणे च ॥ १।४।६५ ॥

दी— । अतिक्रमणे पञ्जायाश्च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्याः ।

अति is a कर्मप्रवचनीय when it implies 'surpassing' or 'praise'

मित—पूजा प्रशंसा । अतिक्रम्य देवान् कृष्यः इति कृष्यस्य प्रशंसा वा अतिक्रम्य-
गामं वा नम्यते । कर्मयोरैकमेव उदाहरणम् ।

५५७ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गागर्हासमुच्चयेषु ॥ १।४।६६ ॥

दी— । एषु द्योत्येषु अपिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

अपि is a कर्मप्रवचनीय when it implies :—(i) पदार्थः—The sense of some word which is not directly mentioned ; (ii) सम्भावन—a hyperbole ; (iii) अन्ववसर्गे—permission to do as desired ; (iv) गर्हा—censure ; (v) समुच्चये—conjunction of several statements.

मित— । 'पदस्य' अग्रपुस्तस्य पदस्य व्यञ्जितं 'अर्थः' पदार्थः । तस्यैवोदाहरति—

दी— । सर्पिपोऽपि स्यात् । अनुपसर्गात्वात् न चः ।
सम्भावनायां लिङ् ।

Thus सर्पिः etc.—A drop of ghl might perhaps exist, अपि not being an उपसर्ग, no च । The लिङ् in स्यात् implies certainty of existence.

मित— । 'सर्पिः'—इति पदार्थद्योतकता उदाहरणम् । सम्भावना सताध्यव-
सानम् अस्तिवास्तुमाननिवर्धः । तत्रास्तुनां कार्यकारणज्ञानसाधनम् । कृष्यस्य चेतु
स्यात् इतिर्भवेत् इत्यत्र "चेतुश्चेतुनतोर्भिङ्" (३५१२—३५१।५६) इति लिङ् । अत्र
अस्ति कार्यकारणवित् ज्ञानेनोदयं इहा कारणमस्तुता एव यदि भवेत् "इतिर्भवेत्"
इति, तदाच्यते सम्भावनायां लिङ् इति । यस्तुतस्तु तत्रापि चेतुनता एव लिङो
निमित्तम् ॥ भवतु, ताऽस्य पदार्थद्योतकता अपिः इत्याह—

दी—। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं शोभयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । 'सर्पिष' इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयवि-
भावसम्बन्धे । इयमेव हि अपिशब्दस्य पदार्थघोतकता नाम ।
द्वितीया तु नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो नतु अपिना
इत्युक्तत्वात् ।

The subject-matter of this उच्चारणा is the भवनक्रिया in ज्ञात् ।
अपि goes with ज्ञात् and implies uncertainty of the भवनक्रिया, the
agent of this क्रिया having made itself scarce. With such
reference to the agent through अपि, it is seen that some such
thing as विन्दु (a drop) is here understood as the agent of
भवनक्रिया । सर्पिषः takes षष्ठी because it is the अवयविन, the अवयव
being विन्दु । This is what is meant by अपि implying the sense
of some suppressed word. There is no scope for द्वितीया here,
because, as remarked सर्पिन् is connected with विन्दु not
with अपि ।

मित—। 'भवन्' चक्षुषातीर्यः, तद्विषय 'उच्चारणाया विषयः' । उच्चारणायां
चित्ति, ज्ञादिति धातुवत् भवनक्रियाया अवयवभावः यत्ति । अपिः उच्चारणम् ।
"नर्दीसमुच्चयवयवज्ञातुच्चारणाअपिः" इत्यमरः । यद्वा सन्देहः । अपिज्ञादिति भवन-
क्रियायां सन्देहं बोधयति, 'दुर्लभा भवनक्रिया' इति कथयति । एवोऽयं वाच्योऽर्थः ।
'कर्ताय दुर्लभः' इत्येवं दुर्लभता क्रियायाः । ततश्च सर्पिषः स्वल्पता योतिता ।
एवमित्थं 'अपिशब्दवत्तु अवयवबोधकः विन्दुः शेषः इत्येक्यकारणः अचित् यदः
अप्रयुक्तोऽस्ति इति ज्ञायते । तस्यैवार्थः अपिना योत्यते इति 'पदार्थघोतकता अपि-
शब्दस्य । इत्य' अर्थप्रवर्तनीयत्वे 'अपि ज्ञात्' इति दत्ताभावात् । उच्चारणायां च—

दी ।—अपि स्तुयाद्विष्णुम् । (सम्भावनम्—शक्तुस्त्वं मा-
निष्कर्तुं मत्पुक्तिः) ॥ अपि स्तुहि (अन्ववसर्गः—कामचारानुज्ञा) ॥
धिर्देवदत्तम्, अपि स्तुयाद्वृषक्षम् (गङ्गी) ॥ अपि सिञ्च अपि
स्तुहि (समुच्चये) ॥

सम्भावनम् is a hyperbole to imply plenitude of power. Thus
अपि स्तुयाद्विष्णुम्—He can enumerate all the excellences of Lord
Vishnu even. चान्ववसर्ग—अपि स्तुहि belaud him by all means,
Instance of censure—धिक्, etc ; Fie on Devadatta he would
flatter even a Sudra ; समुच्चये—अपि etc.—sprinkle and praise too.

मित—। सम्भावनम् सम्भाव्याद्ये सम्भावनम् । अवाङ्मनसगोचरं विदुस्तपि स्तुयात् ।
सम्भावनायां विद् ॥ धिर्देवदत्तम् इत्यपि सम्भावनायामेव लिङ् । तत च धिष्ये
“नद्यां कङ्कितान्त्रोः” (२०६६—३।३।१४९) इति षट् परेण “हितुमतीलिङ्”
(२०१९—३।३।१५६) इत्यनेन बाध्यते । सम्भावना च तन्मूलिकैव इत्युक्तं प्राक् ।
अपिष्टुयात् अपिष्टुहि अपिषिञ्च इत्यादि तु न, उपसर्गत्वाभावात् ।

५५८ । कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे ॥२।३।५॥

दी—। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते ।
मासं शुद्धधनाः ॥ कोशं कुटिला नदी । कोशमधीते । कोशं
गिरिः ॥ अत्यन्तसंयोगे किम् ? मासस्य द्विरधीते । कोशस्यैक-
देशे पर्वतः ॥

Time and stage of journey take द्वितीया when pervasion is
implied. Thus—मास etc. auspicious for the whole month etc.
Why say चान्ववसर्गोने—if there is pervasion ? Witness मासस्य
etc.,—Reads twice in the month ; कोशस्य etc.—mountain is
some-where in this Krosa of journey.

नित—। अक्षयः अतिव्ययितः संयोगः अक्षयसंयोगः सर्वोत्पत्त्यर्थः । तस्मिन् योर्ध्वं आक्षय्योर्ध्वंतीति वा स्यात् । अक्षयस्य मङ्गलम् । मासं अक्षयस्य, सदे मासं मङ्गलम्, इति गुणेन सर्वोत्पत्त्यर्थः । मासस्योति इति त्रिधाया सर्वोत्पत्त्यर्थः । धाना अक्षयः । गुडस्य धानास्य गुडधानाः मासं व्याप्य एताः इति द्वयेन सर्वोत्पत्त्यर्थः । मासस्य हिरयोति इति मासो हिरयोति इत्यर्थः, न तु अक्षयमेव सर्वोत्पत्त्यर्थः । व्याप्योति सत्यासत्यास्य मासस्य अक्षयस्यत्वमिति । तद्विषयाधानास्यस्य संयोगे मासस्योति इति द्वयोः, अक्षयः तस्मिन् मासस्य इति त्रये वृत्तिः । न तु “अक्षयितव्य” (१२८) इति “अक्षयमेव धातुभिः—” (१२८, वा) इति वा अक्षयं वा इह, धातोः अक्षयं कृत्वात् परिनिष्पन्नाभावात् ।

सुवर्धप्रकरणे—तृतीया

११८ । स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १।४।१४ ॥

दी—। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः अर्थः कर्ता स्यात् ।

That, which is represented as having the initiative in the matter of any action, is designated the कर्ता—Agent of the action.

नित—। कारकाणां सर्वेषामपि सांख्यं व्यापारं प्रति सातन्त्र्यमस्ति । तेषां प्रधानत्वेन विवक्षिते कक्षचित्ते व्यापारे इव संज्ञा । तेन देवदत्तः पचति, अतिव्ययति, साक्षी पचति इत्येवमादि भवति ।

११९ । साधकतमं करणम् ॥ १।४।१५ ॥

दी—क्रियासिद्धौ प्रकृत्युपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् ।

तमवमहर्ण किम् ? गङ्गायां घोषः ।

That, which is most serviceable in the accomplishment of an act, is called the करण (Instrumental case) of that act. What is the necessity of attaching तमद् after साधक ? witness गङ्गायां घोषः—the dairy farm is on the bank of the Ganges—which will

not be available as an instance of अधिकरण if the necessity for तमम् is not recognised here.

मिति— । प्रकृतं यथा तथा उपकारकं 'साधकतमम्' । कारकाणि सर्वाणि च साधकानि । ततः यस्य व्यापारात् परमव्यवहितः फलोत्पत्तिर्ज्ञाते तत् साधकतमम् ॥ इह कविदाहाराच्चो नभुराणि भोज्यान्मिक्षस्त्य यदि प्रार्थयते एभ्यो नभुरभेदीहीति तदा नभुरतममेव तर्क्यं होयते । तथा कायकेषु कारकेषु स्त्रियेषु 'यदेषु साधकं तत्' इत्याग्नी साधकतममेव तज्यते । तत् 'साधकं करणम्' इति शोच्यता किममेव निष्प्रयोजनम् तमम् प्रत्ययेन, इति पृच्छति— 'तमवयवकं किम्' इति । तस्योच्यते, यत् विनापि तमपा करणे इह सिद्धिः, किन्तु अधिकरणे अनिष्टप्रसङ्गः । "वाधारीधिकरणम् (६२१—१.४१४५) इत्याहम् । आश्रियते यनेन यस्मिन् वा इति च आधारः । यनया स्तुतपत्वा कश्चित् सर्वान्मात्रा आधारः यथा तिलासीकला, कश्चित् एकदेशेन यथा वनं भिक्षुः, कश्चित् विषयतया यथा मीनाः अभिक्षात्रका, इत्याधारका, बहुविधस्तनुपमावते । तत् आधारः इत्युक्ते तिलेषु तैलमिति प्रकृत एव आधारो गृहीयते । तत्र योनिवासस्थानं गङ्गातीरे वर्तते इत्यादि गङ्गायां चीनः इति न भविष्यति । ततः इह तमवयवकेन ज्ञायते, कारकप्रकरणे तमपा विना प्रकर्षविज्ञानं न भवतीति तत्र "आधारः—" (६२२) इति तमपा विना निर्देशात् सर्वेषामेव आधारानामधिकरणता, सप्तमी च विभक्तिः, गङ्गायां चीन इत्यादि प्रयोगश्च सिध्यति ।

५६१ । कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥२॥३॥१८॥

ही— । अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वालो ।

The third group of case-affixes should be attached to an undeclared कर्ता (Nominative) or करण (Instrumental). Thus रामेण &c.

मिति— । 'अनभिहिते' इत्यधिकारप्राप्तम् । इत इति कर्त्तृविज्ञः । एतेन कर्म कर्ता बाधोति ; अनुक्ते च कर्त्तृकरणे । रामेण इत्यनुक्ते कर्तरि तृतीया, बाणेन इत्यनुक्ते करणे ।

दी— । “प्रकृतादिभ्य उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । विषमेण एति । द्विद्वेणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा याति । इत्यादि ।

“It should be noted that words of the प्रकृवादि class take दतीया ।” Thus प्रकृवा &c.—amiable by nature, mostly a sacrificer; Gargya by lineage; moves unsteadily; buys two dronas of paddy; walks with ease or difficulty etc.

नित— । उपपदविभक्तिमाह—प्रकृवीति । प्रकृवा चारुः इति त्रिवाचा अनुक्तेः कारकत्वान्नायात् द्विदि वदो प्रापता तदपवादक्षतीया । प्रायश्च्यो वाडुल्लवाचो । बहु भावेण यथा तथा धात्रिण इत्यर्थे त्रिवाचिर्विभक्तितोवापवादक्षतीया । गोत्रं गार्ग्यः इत्यर्थे जीवेन धार्वा इति प्रथमापवादक्षतीया । सममिति विषममिति इति त्रिवाचिर्विषय-द्वितीयापवादक्षतीया । एतु द्विद्वेणं यथा तथा धान्यं क्रीणाति सुखं दुःखं वा याति इत्यादि । आधीतु सर्वत दुःखतीया करचक्षतीया वा उक्ता वार्त्तिकेन प्रमाण्यातम् ।

५६२ । दिवः कर्म च ॥ १।४।४३॥

दी— । दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । चात् करणसंज्ञम् । अक्षौरक्षान् ना दीव्यति ।

The most serviceable in the accomplishment of the action, in connection with the root दिव to sport, is called कर्म । From the च in the rule, करचसंज्ञा is also available. Thus चर्चः etc., where the दतीया is from the करचसंज्ञा and द्वितीया from the कर्मसंज्ञा ।

नित— । चात् तुल्यत्वात् चकारात् इत्यर्थः । अनुचये चकारः इत्यादि ।
५६३ । अपवर्गे तृतीया ॥ २।३।६॥

दी— । अपवर्गः फलप्राप्तिः । तस्यां द्योत्यायां कालाध्यनो-

रत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अहं ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः ।
अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः ।

अपवर्ग is attainment of the end, If that has to be indicated time and stage of journey take तृतीया when there is pervasion. Thus अहं etc.—the अनुवाक was chanted by the time the day passed or a krosa was gone over, Why अपवर्गे ? Witness मासम् etc.—read a month but was not mastered—where मासम् has तृतीया by “आवाप्यनीः—” (558—2, 3, 5).

नित— । ‘आवाप्यनीरत्यन्तसंयोगे’ इति पूर्व सूत्रादनुवर्तते । ‘नायातः’ इति अपवर्गाभावः, ततो द्वितीया ।

५६४ । सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २।३।१८ ॥

दी— । सहार्थेन (क) युक्ते अप्रधाने (ख) तृतीया स्यात् ।
पुत्रेण सह आगतः पिता । एवं साकं साह्य समं योगेऽपि ।
विनापि तद्योगं तृतीया (ग)—“बुद्धो यूना—(६३१—१।२।६४)
इत्यादि निर्देशात् ।

When connected with a word having the meaning of सह, the syntactically subordinate word in the sentence takes तृतीया । Thus पुत्रेण etc.—the father has come with the son—where पिता आगतः is the main sentence, पुत्रेण सह is a subordinate clause. Similarly when connected with साह्यम् etc, Even without visible connection, तृतीया is available if सहार्थे is implied, as is evident from statements like “बुद्धो यूना—” ।

नित— । (क) सह इति अर्थः, अस्य सहार्थः सहस्यार्थेन तुल्यार्थः अर्थः । तेन युक्ते । समं ‘सह’ इति सहार्थे लक्षणा । अथवा “बुद्धमिदानीमानि तृतीया—”

(६०६—२३।२२) इत्यादिचिन्म “वदनाप्रधाने” इत्येव सूचयेत् ॥ (क) ‘अप्राधान्य’
‘आकाशगत’ न तु पदार्थवतम् । तेन पिता सह भावतः पुत्रः इत्याद्यपि भवति ॥ (ग)
‘विनापि तद्योगम्’ इति इत्यस्यो योमी योधाः, आर्यम् अर्येय योमः ।

५६५ । येनाङ्गविकारः ॥ २।३।२० ॥

दी— । येनाङ्गेन विकृतेत अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते (क)
तत्तत्तृतीया स्यात् । अक्षया, कायः । अक्षिसम्बन्धिकाण्यत्य-
विशिष्ट इत्यर्थः (ख) । अङ्गविकारः किम् † अक्षि काणमस्य (ग) ।

इतीया is attached to a limb through whose deformity defor-
mity is attributed to the person. Thus चक्षुः etc. which means
“marked by blindness which attaches to the eye,” why say
चक्षुर्विकारः—deformity of the possessor of the limb? witness
चक्षि etc.—his eye is blind—where the eye, and not its possessor
is said to be blind. Hence चक्षि has तद्वत्ता not इतीया ।

मित— । (क) चक्षुःप्रधानोक्ति चक्षुः, चक्षुषान् पुत्रवः । चर्मचाक्षुश्च तस्य
विकारो चक्षुर्विकारः । ‘चक्षुर्विकारः’ इत्यस्य साप्तिज्यात् ‘विन’ इति विकृतम्
सत्यपि, अत आह ‘विनाङ्गं विन विकृतेन’ इत्यादि ॥ (ख) काणमस्यः तदाह ‘चक्षि-
सम्बन्धिकाण्यत्य’ । तेन विशिष्टः तद्विषयेष्वप्यन् पुत्रवः ॥ (ग) ‘चक्षि काणमस्य’
इत्यस्य काणमस्य चक्षि एव विशिनष्टि न पुत्रवम्, तेन न इतीया ॥

५६६ । इत्थम्भूतलक्षणे ॥ २।३।२१ ॥

दी— । कश्चित् प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् ।
जटाभिस्तापसः । जटाह्वाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

The indicator of some change which one has undergone
takes इतीया । Thus जटाभिः &c. The sense is—Distinguished
by asceticism as indicated by matted locks. Hence जट्य takes
इतीया ।

मित—। सू प्राप्नो चरादिः । तस्मात् “वाधवादा” इति चिन्मात्रपरं कर्परि-
भाः, भूतः प्राप्तः । इत्थं शुद्धः प्रकारमात्रपरः इति गानेयः । प्रकारो भिदः अवस्थान्तर-
मित्यर्थः । इत्थं प्रकारविनिर्भूतः प्राप्त इत्यभूतः । दशा—इत्यम्रं अनेन प्रकारेण
भूतः जातः इत्यभूतः । तस्य लक्ष्यम्, यत् तं लक्षयति तत्, इत्यभूतलक्ष्यम् । तत्र
दशोवा स्थात् । तावत्कालमेव अवस्थान्तरम्, प्रकारविनिर्भूतः । दश अटानिर्भाष्यते ।
दशाह अटानिर्भाष्यते इति ।

१६७ । संक्षोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २।३।२२ ॥

दी—। सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् ।
पित्रा पितरं वा सञ्जानीते ।

The कर्म of वा with सम् prefixed takes तृतीया optionally.
Thus पित्रा &c.—Knows his father well.

मित—। अत्राज्ञा तृतीया पक्षे विधीयते । ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यम्ययनन्यर्थं वा
इति प्रागुक्तम् । अन्यतरस्यां लक्षणां तृतीया, एकस्यां तु कर्मन्वात् द्वितीया लक्षणेव ।
‘पित्रा’ इत्यादि तु सुप्तिरप्रवासात् प्रख्यातते अभिज्ञाते पितरि । “कर्मणि भ्वात्मनाभ्यामे”
(२७१२—१।१।४६) इत्यात्मनेपदम् । आधानसुतलक्षणापूर्वकारणम् । तत्र पर-
कर्मप्रदमुदाहार्यम् पाश्चिमी तृतीया तु लक्षणेव । पित्रा पितरं वा सञ्जानीति ।

१६८ । हेतौ ॥ २।३।२३ ॥

दी—। हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं
निर्व्यापारसाधारणं हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं
व्यापारनियतम् ; दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः ।

A word indicating हेतु—reason—takes तृतीया । हेतु affects
equally द्रव्य, गुण and क्रिया ; a करण on the other hand affects क्रिया
only. Again, a हेतु may or may not have activity, while a करण
must possess activity. Thus दण्डेन etc. Here दण्ड has activity

because it is in motion, but it affects a द्रव्य, viz, घट and not a क्रिया। Hence the तृतीया is हेतु। Similarly in पुनर्न etc. though पुनर्न affects a क्रिया, viz दर्शनक्रिया in दृष्ट, it has no activity ; hence the तृतीया is हेतु not करण।

वित्त—। हेतुः कारणम्, फलसाधनयोः पदार्थः। हेतुः चर्तः अस्य 'हेतुर्चः' हेतुसाधकः शब्दः। अनभिहिते इत्यधिकृतमसि। तेन हेतौ अनभिहिते साध्यादनुक्ते सति हेतुसाधकः शब्दस्तृतीयायां भवति इत्यर्थः। तृतीयायां हेतुता इति भावः। ननु करणमपि फलसाधनयोः पदार्थः। तदिह हेतुकरणयोः को भेदः इत्याह 'द्रव्यादीति क्रियासाधेति' च। सांदिपदेन मुख्यक्रिये स्पष्टेति। 'हेतुत्वं' 'द्रव्यादिषु साधारणं' समानम्। यथा द्रव्यस्य तथा मुख्यस्य तथैव च क्रियायाः साधनयोः हेतुः। पञ्चाक्षरे 'क्रियायां' करणस्य क्रियायाः। कारणत्वात् करणं क्रियासाधकस्य साधकम्। चर्तको भेदः। अपरमप्याह 'निर्वापारेति' यापारेति च। 'हेतुत्वं' निर्वापारे चपि साधारणं समानमसि यथा सयापारे। अस्मि च नास्ति च हेतौ यापारः। 'करणत्वं' पुनर्वापारे निवर्तं नियमितम्। अस्मि च करणं यापार इति भेदो द्वितीयः। यापारवान् द्रव्यः घटद्रव्यस्य हेतुः। निर्वापारं पुनर्न करिदर्शनरूपायाः क्रियाया हेतुः। "हेतुधीनः कर्ता कर्मधीनं करणम्" इति पुनर्नोक्तम्। अर्थाक्षरे हेतुशब्दमाह—

द्वि—। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति।

In the rule, the object of an undertaking is also styled हेतु। Thus अद्यावनेन etc—stays for study.

वित्त—। अद्यावनेन वसति इत्यत्र अध्ययनं वाक्यः पद्यादव्यावनेन। तत् हेतुर्चैतत् कारणम्, अद्यावनेन न हेतुः। नापि तत् वाक्यक्रियायाः कारणम्। तृतीया तदिह न प्राप्नोति। तदाह 'इह' अस्मिन् सूत्रे 'फलमपि हेतुः' इति। वाक्यस्य फलमप्यावनेन तेन "हेतुः" इति तृतीया विधायि। "अनभिहिते" इत्यर्थे, तेन घटस्य हेतुर्द्रव्यः सति असतो "प्रतिपदिकाम्"— (५१२—५१५४) इति प्रचलनम्।

दो—। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका ।
अलं भ्रमेण । भ्रमेण साध्यं नास्ति इत्यर्थः । इह साधनक्रियां
प्रति भ्रमः करणम् ॥ शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन
परिच्छिद्य इत्यर्थः ।

A क्रिया which is understood, though not directly stated,
also attaches the proper case-affix. Thus चरं etc.; the sense is
नमिच etc.—nothing is gained by toiling. Here नम is the करण
of साधनक्रिया—the verb 'to gain'; hence द्वितीया करणे । Again in
शतेन etc, the sense is—grouping by the hundred. Thus शत is
करण of परिच्छिदक्रिया and has द्वितीया करणे ।

मित... । 'गम्यमाना' कृत्वा । प्रयोजिका साधिका' । यावत् साधनानामपि
क्रिया यदि प्रकरणादिना गम्यते, तदा तत्प्रयुक्तं 'कारकत्वम्' आपद्यते, भवति च
यथाविहितं 'विभक्तिः' । इटान्तमाह—'चलं नमिच' इति । इह यावत् क्रिया न
हस्यते, चलि च नमिता चरंभव्ये । तथा हि, चरमिति प्रथमं सानर्था च वर्तते ।
'चलं नमिच' नमो न्यर्थः इत्यर्थः । चरसाधनं प्रति न्यर्थ इति नम्यते । साधनक्रिया
तर्हि गम्यमाना । तदाह 'साध्यं नास्ति' इति 'साधनक्रियां प्रति नमः करणम्' इति
च ॥ "चरमेतावदिः कुसुमेः" इत्यादिषु सानर्थ्येऽपि कारकता हस्यते । एतावन्ति
कुसुमानि चरसाधनं प्रति सानर्थ्यानि इत्यर्थः । ततो गम्यमानसाधनक्रियां प्रति
कुसुमानां करणत्वं द्वितीया ॥ 'शतेन' इति परिच्छेदनक्रियां प्रति करणम् ।

दो—। "अशिष्टव्यवहारे दास्यः प्रयोगे चतुर्थ्यथे तृतीया"
(नार्त्तिक) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भार्यायै
संयच्छति ।

When हा of the भाहि class is used, द्वितीया comes in for चतुर्थी
to indicate doings of the ill-mannered. Thus दास्य etc.—the
rake pays to the harlot—for हास्ते etc. But witness भार्यायै etc.
with the dative ending to indicate righteous conduct,

मित— । अशिष्टानाम् अविवेकानां व्यवहारः आचारः तस्मिन् दोषः । दाणः इति भादिगणधेयस्य यङ्प्रत्ययः । अङ्गोत्थादिस्तु दास्यं संददाति ॥ “चतुर्थ्ये” दत्तोवा इति चतुर्थ्यर्थे इह सम्प्रदानम्, सम्प्रदाने दत्तोवा इति भावः ॥ “दाणश्च सा चचतुर्थ्ये” (२०२८—२।२।५५) इति आत्मनेपदम् ॥

सुवथे प्रकरणे—चतुर्थी

५६६ । कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् ॥ २।४।३२ ॥

दी— । दानस्य कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

He, who, for the completion of an act of gift, is approached with the thing given away, is called सम्प्रदान [Dative],

मित— । ‘दानस्य’ दानक्रियाया इत्यर्थः । ‘कर्मणा’ इति करणे दत्तोवा । अभिरामिमुखी, च प्रकरणे । अभिप्रेति’ प्रकरणे अभिनङ्कति, क्रियानिष्ठतये इति शेषः । दीयवस्तुना उपायभूतेन यदभिमुखं प्रकरणेन मननम्, दानक्रियाविषये साधकं तत् कारकं सम्प्रदानमित्युच्यते ॥ एतच्च इत्यानुसारेण, अन्वयसंज्ञाविज्ञानात् । नागेशस्तु आत्मनेपदं पुरस्तूत्य इह दानमित्यापस्तम्बं क्रियामात्रस्य इत्याह । तेन क्रियाया निष्पत्तये यम कर्मणा कस्यचिदभिप्रायणमपरिहार्यं भवति तत्र संशये प्रवर्तते ; क्रियामात्रस्य उद्देशं सम्प्रदानमिति फलितम् ।

५७० । चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ ३।३।१३ ॥

दी— । विप्राय गां ददाति । अनभिहिते इत्येव । दीयते अस्मै दानीयो विप्रः ।

The fourth triad of case-affixes is to be attached to a सम्प्रदानम् । Thus विप्राय &c. This is only when the सम्प्रदानम् is not expressly declared by words. Hence in दानीयो विप्रः—this Brahman is the recipient of the gift—though विप्र is the सम्प्रदानम्, it does not take चतुर्थी because it is declared as सम्प्रदानम् by the word

दाणीकः which means दीयते चर्त्त—given unto this man. The proper विभक्ति is प्रथमा by “प्रातिपदिकार्थे—” (539—2.3.46).

मित्र—इह दानविद्यावानिष्यत्तवे गोदयेक कर्मका विप्रनविनश्चति । तेन विप्रः सम्प्रदानं चतुर्थी न समर्थविभक्तिः । अभिहिते सम्प्रदाने उक्तार्थत्वात् प्रथमेन । दानोश्च इति दीयते चर्त्त इत्यर्थे दातृत्वात् सम्प्रदाने अनोद्यत् । तेन सम्प्रदानमुक्तं भवतीति प्रथमया दानोश्चो विप्रः ।

दी— । “क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्”
(वार्तिक) । पत्ये शेते ।

In an intransitive verb he too is सम्प्रदान for whom the act is intended. Thus पत्ये &c. the lying down being intended for the husband.

मित्र— । यत्कर्महेतु कर्मका ॥ हेतुमत्प्रथमम् ? तत्र तु विदरेष च उदिहस्यस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति ।

दी— । “कर्मणः फलसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा”
(वार्तिक) । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

Where there is a सम्प्रदान the कर्म of the क्रिया is also styled the करण and the सम्प्रदान the कर्म । Thus पशुना &c.—the sense being the पशु is offered to रुद्र ; hence रुद्र is सम्प्रदान and पशु the कर्म, yet पशु takes दतोवा the करणविभक्ति and रुद्र has द्वितोवा the कर्मविभक्ति ।

मित्र— । उहं दानदत्तम् । दानार्थकवचनाधुरस्य विप्रः ।

५७१ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥१॥४॥३॥

दी— । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाण अर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचवे भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिज्ञापो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री ॥ प्रीयमाणः किम् ? देवहत्याय रोचते मोदकः पयि ।

In connection with roots meaning 'to cause pleasure' the person feeling pleasure is सम्प्रदान । Thus हरये &c.—Lord Hari likes devotion ; रुचि is liking, pleasure &c. created by another. Here the pleasure, which is in Hari, has भक्ति for its creator ; it is therefore रुचि । Why प्रीयमाणः ? Witness देवदत्ताय &c. where पचिन्—way—feels no pleasure and takes चाचारे सप्तमी ।

नित— । रुचिः अर्थः एषा रुच्यर्थाः । प्रीत्या बोध्यमानः प्रीयमाणः । प्रीञ् तर्पणे व्यादिः कर्मणि शानच् । अथ रुचिरभिलाषो न वा ? उच्यते—अभिलाष-मातं तु न रुचिः, किन्तु रुचिरवस्तुसन्निधाने तद्दर्शनात् द्रष्टुर्मनसि जातो योऽभिलाषः स रुचिः । तदेवाह 'अन्वत्' प्रीयमाणपेक्षया अन्वत्, अर्थात्, रुचिरं वस्तु 'कर्त्तृ' जनयितु यस्य तादृशः, 'अभिलाषो रुचिः' । प्रकृते किम् इत्याह—'हरी मिष्टा' स्थिति-यस्याः तस्मा 'प्रीतेः' अभिलाषस्य इत्यर्थः भक्तमिष्टा 'भक्तिः कुर्वी' जनयित्री । एवमिह अन्वकर्त्तृकोऽभिलाषः । तत् 'प्रीयमाणो' हरिरत्र सम्प्रदानम् ॥ एतेन हरिः प्रीयते भक्तिः हरि' पीषयति इति कर्मसंज्ञापवादः सम्प्रदानसंज्ञा । यदा तु प्रीयमाण इति देवादिकात् कर्त्तरि शानच्, तदा हरिः प्रीयते, हरेः प्रीतेर्भक्तिविषयो भवति इति प्रतीतिः । शेषवशां प्राप्त्या कारकत्वं सम्प्रदानत्वञ्च विधीयते । यदा—अस्मिन् पक्षे प्रीतिराधारी हरिः विषयो भक्तिः इति बोधः, अधिकरणसंज्ञापवादश्च सम्प्रदानसंज्ञा ॥ पथि इति प्रीयमाणत्वान्वाभावात् अधिकरणे सप्तमी ॥

५७२ । श्लाघहृङ्स्थाशपां श्लोष्यमानः ॥ १।४।३४

दी— । एषां प्रयोगे बोधियितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात् कुष्णाय श्लाघते ह्रुते तिष्ठते शपते वा । श्लोष्यमानः किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

In connection with any of the roots श्लाघ, ह्रुङ्, स्था, शप the person intended to be enlightened is the सम्प्रदान । Thus गोपी etc, where श्लाघते means 'belauds' i.e., belauds Krishna in such-

a way as to make him guess her affection ; ऋते means 'secretes' i. e., hides Krishna from the view of other dairy-maids and thus makes him guess her affection ; तिष्ठते means 'stands', i. e., stands in such a way as to make him guess etc. अयते means 'swears' i. e., swears in a manner to make guess etc. Why say शोचमानः—Intended to be enlightened ? witness देवदत्ताय etc. where पति has अधिहरणसप्तमी because the पतिम् cannot be enlightened.

मित—। इह साधु सुतो, ऋ, सक्रोपने, सा गतिविरती, अय अयते ॥ अय निश्चायने । अयवितुमिच्छन्नाय इति श्रुतेः सन्नान् कर्मणि जानन्ति शोचमानः । “वाङ्मयुधानीत् (२६१८—७४१५५) इतीत् । वनेव बोधवितुमिच्छति सः समुपदानम् । सपिन, चक्षुःशोचः सक्रोपनेन, स्थितिनिमित्तं, अपकीकारणेन च चाक्षन्ः कारावस्थां बोधवितुमिच्छति कथम् । तेन कथस्य समुपदानता । शोचमान इति कर्म चक्षते । तस्मै च कर्मसंज्ञापवादः समुपदानसंज्ञा ॥

५७३ । धारयितुमर्हः । १।४।३५ ॥

दी—। धारयतेः प्रयोगे उत्तमार्थं उत्तमं स्यात् । भक्त्या धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमार्थः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

In connection with धारि to owe, the creditor is समुपदान । Thus भक्ताय etc.—Hari owes salvation to the devotee. why उत्तमार्थः ? witness देवदत्ताय etc. where दातृ is not the creditor and takes अधिहरणे सप्तमी ।

मित—। उत्तमसुखमस्य उत्तमार्थः आचक्षते, अयमस्य अयमर्थः आचक्षते । इह चक्षुःशोचः तुदादिः । वितुमिच्छति, धारयितुमिच्छते । मोक्षो प्रियते । हरिः मोक्षं धारयति, “वितुमिच्छति—” (३४०—१४१५२) इति श्रुतेः कर्मसंज्ञा ।

५७४ । स्पृहेरीप्सितः ॥ १।४।३६ ॥

दी— । स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा, पुष्पाणि स्पृहयति ।

In connection with स्पृह to desire, the desired is सम्प्रदान । Thus पुष्पे etc. why say ईप्सितः ? witness पुष्पेभ्यः etc. where वने is not the desired, and is अधिकारण । This is the designation when a mere desire is implied. If the desire is ardent (ईप्सिततम) कर्मसंज्ञा prevails being subsequent to the सम्प्रदासंज्ञा । Thus पुष्पाणि etc.

मित— । ईप्सिततमेऽपि ईप्सितत्वमस्यैव तदसि सम्प्रदानसंज्ञाया अवसरः । कर्मसंज्ञा तु परिवर्तिनो सम्प्रदानसंज्ञां वाचते, तेन पुष्पाणि स्पृहयतीति । नागेशस्तु समाचरे “स्पृह धातुरिच्छामाववाचो फलावच्छिन्नेच्छावाचो च । आद्यो सम्प्रदानत्वम् अन्यो कर्मत्वम्” इति । अन्ये प्रकर्षोऽसि इत्याशयः ॥

५७५ । क्रुध्यद्रुह्यसूयार्थानां यं प्रतिकोपः ॥ १।४।३७ ॥

दी— । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रतिः कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा । ‘यं प्रति कोपः किम् ? भायूर्यामीष्येति मैनामन्यो द्राक्षीदिति । क्रोधोऽमषे । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषा-विष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते, अतो विशेषणं सामान्येन ‘यं प्रति कोपः’ इति ।

In connection with roots having the sense of the roots क्रुध, द्रुह, ईर्ष, अष्य, the person who is the object of anger is सम्प्रदान ; Thus हरये etc.—Angry with Hari. Injures Hari—Intolerant of

Hari, Belittles Hari. Why say सं प्रति कोपः ? 'Witness भार्यान् &c. —Does not tolerate that his wife should be seen by another which implies no anger on the wife. क्रोध is Anger, द्रोह Injury, ईर्ष्या Intolerance, असूया Adverse criticism. Here द्रोह etc. are also taken as arising from कोप, hence the specification सं प्रति कोपः which is common to all of them.

नित—। असूय इति कच्छुद्विषयतः । कृपय दृष्टव ईर्ष्या असूय इति द्वयः । ते भार्यां वेधां विनाम् ॥ भार्यालोर्षा इत्यत्र भार्या प्रति न कोपः । तत्र चान्येन दर्शनं निषेधति इत्येव । तेन न सम्प्रदानता ॥ द्रोहादयः इत्यत्र चाद्विषयत्वं ईर्ष्यासूययोर्द्वयम् । कोपस्य कूटमेव कोपप्रभवः । न हि अनुपितः कृप्यति इति भाव्यात् प्रददकोप एव कोपः । तेन कृप इति न कुपार्थः । अत आह 'यं प्रति कोपः' इति अत्रावा 'यस्यै कोपः' इतीव प्रवृत्ता । वस्तुतस्तु कुपेः प्रथमे सम्प्रदानता नास्ति ।

५७६ । क्रुमदुहोरूपसृष्टयोः कर्म ॥ १।४।३८ ॥

दी—। सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपस्तत् कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुहति ।

If क्रु and दृह are preceded by some उपपत्ते, the कारक, which is the object of anger, becomes the कर्म । Thus क्रूरम् etc.

नित—। यत् उपसर्गेण युक्तं तद्विषयमात्रे उपसृष्टमिति वाचते । तदाह कोप-सर्गवोरिति ।

५७७ । राघोक्ष्योर्यस्य विप्रभः ॥ १।४।३९ ॥

दी—। एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रभः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गार्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

Of राघ and ईक्ष that कारक regarding whom questions are asked is सम्प्रदानम् । Thus कृष्णाय etc.—thinks of the questions asked

about Krishna. The sense is Garga, being asked about the future of Krishna, is reflecting on the good and bad points.

नित—। शंखेरीचेच इह प्रत्यविषयपर्याखीचनमर्थः। विविधः प्रश्न, विप्रश्नः। यस्य सम्पत्ते विविधः प्रश्नः किंयते तत् कारकं सम्प्रदानं स्यात् इत्यन्वयः। यर्गो गद्यकः।

५७८। प्रत्याङ्भ्यां भ्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥१४।४०॥

दी—। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूप-
व्यापारस्य कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति
आशृणोति वा। विप्रेण मद्यां देहीति प्रवर्त्तितस्तत् प्रतिजानीते
इत्यर्थः ॥

In connection with शृ preceded by प्रति or चाङ् the कर्त्ता of the antecedent act—the act of urging by promise—is सम्प्रदानं। Thus विप्राय &c.—promises a cow to the Brahmana. The sense is, he was first coaxed by the Brahmana saying 'Give it unto me' and then he promised. Hence विप्र is सम्प्रदानं।

नित—। गद्यमानपरशब्दयोगे प्रत्याङ्भ्यामिति पञ्चमी। भ्रुवः इति षष्ठौ। प्रतिपूर्वस्य च चाङ्पूर्वस्य च श्रयोतिः इत्यर्थः॥ 'प्रवर्त्तनां' रेखा अनुमयः। 'तत् प्रतिजानीते' दातुं प्रतिजानीते इत्यर्थः॥

५७९। अनुप्रतिगृणाश्च ॥१४।४१॥

दी—। आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्त्तृभूतम्
उक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वा। होता
प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयति इत्यर्थः।

In connection with गृ to speak out preceded by अनु or प्रति the कर्त्ता of the antecedent act is सम्प्रदानं। Thus होत्रे etc.—Encourages the Hota, Hota-first speaks out the mantra, the

Advaryu encourages him by pronouncing the customary formula of encouragement.

नित—नृ. ब्रह्मेत्यादिः । तत्र चायुज्जलं अनुकरणं 'यथा' इति । तर्हि च धातुस्यैव गृहीतम् । अनुच प्रतिपद्यनुप्रती । ताभ्यां यथा अनुप्रतिपद्या । तत्र अनुप्रतिपद्यः । ऊष् परे मन्त्रे "चातो धातोः" (१४०—१४१:१४०) इत्याकारलोपः । पूर्ववत् इहापि उपसर्गाभ्यां पृथग्यन्वयः । अनुमरः प्रतिमर इति हि शंसितुः प्रोक्ताहमे वर्तते । प्रोक्ताहमेत्यस्य "प्रोक्षामीडेह" इत्येवमादिकः ।

५८६ । परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् १।४।४४ ।

दी— । नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम् । तस्मिन् सायकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ।

परिक्रयण is making one's own for a certain time by the payment of a salary. In that matter the most serviceable Karaka is optionally called सम्प्रदान । Thus इतेन etc. where इतेन has कारके इतीया when the option is not exercised.

नित— । परिक्रयणस्य कृत्वत्वात् च भेदनाह— 'नियतकालं स्वीकरणं परिक्रयणम्, आत्यन्तिकस्वीकरणं कृत्वत्वात् । इत्या वेतनेन । सायकतममिति करणसुप्रानुवर्तते । कारकेन सह विकल्पः ॥ अतः परकृत्वपक्षविभक्तिः प्रदर्शयते ।

दी— । "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" (वार्तिक) । मुक्तये हरिं भजति ।

चतुर्थी is used to express the relation between the promoter and the promoted. Thus मुक्तये etc.—Worships Hari for salvation. Here the worship promotes salvation ; it is the promoted that takes चतुर्थी in such cases.

नित— । तस्यै इह तदर्थम् । तत्र भावः तादर्थ्यम् तदर्थता । तदर्थं किञ्चित्प्राप्त तत्र चतुर्थी विभक्तिर्भवति । हरिभजनं मुक्तयेन, इति मुक्तये इति चतुर्थी । अर्थस्यैव चतुर्थीसमाप्तिं च उच्यते अर्थः, इहापि च एव ॥

दी—। क्लृपि सम्पद्यमाने च” (वार्तिक)। भक्ति-
ज्ञानाय क्लृप्नते सम्पद्यते जायते इत्यादि ।

In connection with the sense of क्लृप् to become, to be transformed, etc. the transformation takes चतुर्थी । Thus भक्तिः, &c.—devotion works for knowledge, etc.

नित—। उत्पत्तिः क्लृपधातोरर्थः । अत्र क्लृप् इति अर्थद्वयम् । तस्मिन् क्लृपि, क्लृपधातोरर्थः, उत्पत्तौ गम्यमाने इति शेषः, सम्पद्यमानम् उत्पद्यमानं यत् तस्मिन् चतुर्थी स्यात् । अर्थद्वयस्यान् सम्पद्यते इत्याद्युदाहरणम् ।

दी—। “उत्पातेन ज्ञापिते च” (वार्तिक) । वाताय कपिला विदुः ।

That which is implied by a portent takes चतुर्थी । Thus वाताय etc.—Brown lightning portends a typhoon.

नित—। प्रकृतेरन्वयभाव उत्पातः । तेन यत् ज्ञापितं सूचितमर्थं शब्दं वा, तस्मिन् चतुर्थी स्यात् । विद्युत् रक्तः पत्रं भवति । कपिलता तस्य अन्वयभावः । तथा च वातः सूच्यते इति वातशब्दाच्चतुर्थी ।

दी—। “हितयोगे च” (वार्तिक) । ब्राह्मणाय हितम् ।

In connection with हित that which is benefited takes चतुर्थी । Thus ब्राह्मणाय etc. N. B.—गुचवाचक हितशब्द comes within the purview of the वार्तिक । So भाष्य has “हितमरोचकत्वे” and Panini has “तस्यै हितम्” etc.

५८१ । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥२॥३॥४॥

दी—। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनः, अप्रयुज्यमानस्य तुमुन्, कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति, फलानि आहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय, नृसिंहमनु-
कूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्य इत्यादावपि ।

A तुमुन् has near it a word denoting an act done with a view to another act. If the तुमुन् is suppressed, its कर्म will take

चतुर्थी । Thus कसेन्नो etc. means कसानि etc. In this चाङ्गुम् has वाति near it, i. e., it is क्रियाचोपपद । Its चर्भे is कसानि । If चाङ्गुम् is suppressed, कसानि becomes कसेन्नाः । नमस्कृजो etc. means—we bow to win over Nrisinha etc. Similarly in कस्यन्ने ॥०.

नित— । ज्ञानिनः क्रियाचोपपदस्य कर्भेचि च चतुर्थी इत्यन्वयः ॥ उप चर्भेचि उच्चारितं पदम् 'उपपदम्' । क्रिया, किमपि कार्यम्, चर्भेः प्रयोजनम् चक्षाः 'क्रियाचो' । सा च क्रिया एव । वक्षाः क्रियायाः क्रियात्तरं चर्भे, सा क्रियायां क्रिया । क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य स 'क्रियाचोपपदः' । कः कः ? तुमुजनः शब्दः । पक्षानि चाङ्गुम् याति इत्युक्ते कसाङ्गुचक्रियायां वागक्रिया इति गम्यते । तदर्थकं यातीति पदम् चाङ्गुम् निति तुमुजनशब्दस्य उपपदम् । तेन चाङ्गुम् इति तुमुजनः शब्दः इह क्रियाचोपपदः एतेन "क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य तस्य" इत्यर्थे 'तुमुनः' इत्यावाति ॥ यत्र चर्भे ज्ञानभावमिति ज्ञायं तु नः चरन्निहितः स ज्ञानी चप्रतु-
ज्यमानः' इति भावत् । एतेन "क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य तस्य ज्ञानिनः" इत्यस्य "चप्रतुज्यमानस्य तुमुनः" इति व्याख्यानं लभ्यते । तुमन् इति तुमजनस्य यातीति चर्भेः ।
'तुमन्कृषी क्रियायां क्रियाचोपपदम्' (२१०५—२११०) इति तुमुनः क्रियाचो-
पपदता ॥ इदमन्वयं कृत्वा तान्—क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य—यस्य ज्ञानमन्वयक
विधौ क्रियायां क्रिया इतीत्युपपदत्वेन निर्दिशति—इ क्रियाचोपपदः । स च विधिः
"तुमन्कृषी क्रियायां क्रियाचोपपदम्" इति । तेन 'तुमुन्' 'कृष्' च इह लक्ष्यते ।
चप्रतुज्यावात्तुमुज्यावाः कृष्कृषा वा क्रियायाः कर्भेचि चतुर्थी ज्ञापयति च तुमाचो
जायते । कसाङ्गुचक्रियायां कसा 'कसानि चेतु' याति इत्यर्थे कसेन्नो यातीति, तथा 'कतः
पाशकोऽवतरति' इत्यर्थे कदमोऽवतरतीत्यपि ॥ इदम् कारकचतुर्थी द्वितीयापवादः ॥
'वृत्तिं द्वाव स्रवथवे' इत्येतयोः क्रियाधीनात् कारकत्वम् । "नमःकर्त्ता" (५८२—
२१११६) इति चतुर्थी तु न 'उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिर्लौघ्ये' इति वचनात् ।
५८२ । तुमर्यास्य भाववचनात् ॥ २१११५ ॥

दी— । "भाववचनाश्च" (२१८०—२१३११) इति सूत्रेण यो
विहितः तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति, यष्टुं यातीत्यर्थः ।

words ending in affixes enjoined by the rule 'भाववचनाच्च' take चतुर्थी । Thus यागाय याति, the meaning being वष्टुं याति—Goes to perform a sacrifice.

मित— । 'तुम' इति तुमुन्प्रत्ययस्य चर्धो लक्ष्यते । तुम् तुमर्थः चर्धो यस्य गच्छात् । ननु क्रियायां क्रियार्थायां तमुन् विहितः । तत् बह्वो हि तमर्थाः 'प्रत्ययाः, किं ते सर्वे एवेह गृह्यन्ते ? न, इति विग्रहयति 'भाववचनात् तुमर्थात् इति । "भाववचनाच्च" इति ये विहितास्त एव, न च 'अथ कर्मणि च' (३१८१—३१९१२) इति विहिता अपि ॥ तुमर्थे विहिता भावप्रत्ययाः प्रकृतौ युक्ता अपि तुमर्थे न गमयन्ति यावत् यनेन सूत्रेण चतुर्थी न युक्ता । तत् 'यागाय याति' इत्यादयो यथा सूत्रस्याख्योदाहरणं, तथा 'भाववचनाच्च' इत्यस्यापि ॥

५८३ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंघपड्योगाच्च ॥ २।३।१६ ।

दी— । एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः (क) । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी—नमस्करोति देवान् (ख) । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थप्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभवादियोगे षष्ठी अपि साधुः "तस्मै प्रभवति—" (१७६५—५।१।१०१) 'स एषां ग्रामणीः' (१८१८—५।२।३८) इति निदेशात् । तेन "प्रभुर्बुभूवुर्भवनत्रयस्य" इति सिद्धम् (ग) । वषट्छिन्द्राय ।

चतुर्थी is the विभक्ति in connection with नमस् &c. Thus हरये नमः &c. But in नमस्करोति देवान् we do not get देवेभ्यः because the presence of करोति makes देव the कर्म, and a कारकविभक्ति always over-rules an उपपदविभक्ति । अलम् stands for anything that means पर्याप्ति । Thus दैत्येभ्यो &c. Both षष्ठी and चतुर्थी are correct here. This is indicated by "तस्मै प्रभवति—" where तस्मै takes चतुर्थी in

connection with प्रभवति । Again वही is also allowable in connection with वस्तु &c. as appears from the statement “न एषाम्—” where वामवो in the sense of वस्तु gives वही to एषाम् । This defends the वही in सुवपनवचन in “प्रसुवुं मूत्रः—”

नित— । (क) इदमेव नमः इति इदित्प्रभञ्जिनी प्रवतिः इत्यर्थः । तेन इदमेवमः इति वचनं प्राप्तायां चतुर्थीं विधीयते । एवमुक्त्यापि ॥ (ख) वहीवहीति सुवपनं प्राप्ती कारकविभक्तिरेव प्रवर्तते उपपदविभक्तिर्निवर्तते इत्यर्थः । तथा च नमस्करोति व्यापारविभक्तिरेव सुवपनं व्याप्नोतीत्यर्थः । तेन नमस्करोति देवान् इत्यत्र कर्मत्वे द्वितीया कारकविभक्तिः प्राप्ता पक्षे नमस्त्वन्दयोगादुपपदविभक्तिचतुर्थी च । कारकविभक्तिरेव भवति ॥ (ग) चक्षुमिति चक्षेपइवम्, अथवा कश्च “तच्छे प्रभवति—” इति सूत्रे चतुर्थी ? “न एषां वामवोः” इति सूत्रे वहीदर्शनात् वही भवति । अतः “प्रसुवुं मूत्रः—” इति वही सिद्धा ।

दी— । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेन आशीर्विवक्षायां परामपि “चतुर्थी चाशिपि—” (६३१—२।१।७४) इति वष्टी वाधित्वा चतुर्थी एव भवति—स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

This च in the rule is to enjoin a second time what seems modified by a subsequent rule, so far as स्वस्ति is concerned. Thus when an expression of hope is implied, the rule “चतुर्थी च—” (६३१—२।१।७३) guides वही as an alternative ; but the च here bars this alternative. Thus स्वस्ति गोभ्यो भूयात्—May good be to our cattle—and not स्वस्ति नवा भूयात् also.

नित— । पुनर्विधानेन एवमन्वयार्थो ज्ञायते । तेन एतेर्वि चतुर्थी एव भवति नाम्ना विभक्तिः । तत् चाशीरर्थेऽपि चतुर्थी एव भविष्यति न च पाचिकी वही ।

६८४ । मन्यकमंयनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥२।३।१७॥

दी— । प्राणिष्वजे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । शयना निर्वेशात् तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ।

चतुर्थी is optionally attached to the कर्म of मन् of the दिवादि class when the कर्म is inanimate and implies contempt. Thus न त्वां &c.—I do not rate you even as a straw. The root being mentioned with श्चन् attached, मन् of the तनादि class does not give चतुर्थी. Thus न त्वां &c.

नित—। 'मन्' इति दैवादिकस्य श्चनयुक्तस्य अनुकरणम् । मन्स्य कर्म मन्-कर्म, तस्मिन् । अनादरविरोधो अनादरः तिरस्कारः । विरोधाधीं नञ् । तिरस्कारस्तु न शब्दयोगे एव गम्यते । तदभावे "त्वां वृथाय मन्वे" इति तत्त्वकङ्कनमपि स्यात् ॥ अनादरे इति मन्वकर्मविशेषणम् । अनादरद्योतकं यत् मन्वकर्म तत्र चतुर्थी इत्यर्थः इति नमिशः । अनादरस्य 'वृथाय इत्यनेनैव गम्यते, तेन त्वामित्यस्य कर्मत्वेऽपि तत्र न चतुर्थी ।

दी—। "अप्राणिष्वित्यपत्नीय नौकाकाङ्कशुकशृगालवजे-
ष्विति वाच्यम्" (वात्तिक) । तेन न त्वां नावं मन्ये इत्यत्र अप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न, 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्वेव ।

From the rule remove the word अप्राणिषु and put in नौकाकाङ्क-
शुकशृगालवजेषु—except when the कर्म is नौ, काक, चक्र, शुक, शृगाल ।
Thus न त्वां नावं मन्ये will not have चतुर्थी though नौ is अप्राणिन्,
and न त्वां शुने मन्ये has चतुर्थी though शून् is प्राणिन् ।

नित—। सूत्रे अप्राणिषु इति मासु भवतु च "नौकाकाङ्क—" इत्यादि । फलं तु नाशमिति द्वितीया एव न चतुर्थी मौञ्जदस्य वर्जितत्वात्, शुने इति पाक्षिकीं चतुर्थां वर्जितेषु ननुमदस्य चयद्वयात् ।

६८६ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यै चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१२ ॥

दी—। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तः, चेष्टायाम् ।
ग्रामं ग्रामाद्य वा गच्छति । चेष्टायां किम् ? मनसा हरिं

अजति । अनध्वनि किम् ? पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठिते
अध्वन्येवायं निषेधः । यदा तु उत्पथात् पन्था एव आक्रमितु-
मिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

These two द्वितीया and चतुर्थी, are attached to the कर्म of roots meaning 'to move' when a bodily effort is actually being made, but not if the कर्म is a road. Thus गुप्तं &c. Why say चेष्टायाम् ? Witness जनसा &c.—meantally reaches Hari. Why say जनध्वनि ? Witness पन्थानं &c. This prohibition applies only to a road actually taken by the traveller. The road will certainly take the चतुर्थी when one is moving for it from a wrong track. Thus उत्पथेन &c.

नित— । अध्वजः अधःपरः, तेन मार्गेण प्रवृत्तिरपि निषेधः । चेष्टा मातरी न तु मार्गो । अधिष्ठितः आक्रान्तः । 'उत्पथात् उत्पथं परित्यज्य इति अन्वयो पञ्चमी । उत्पथेन पथे गच्छतीति तेनैव अन्वयार्थं न मार्गात्पुनः तेनैव मार्गं मातरीत्वं चतुर्थीत्यर्थः । उत्पथेनेति करके द्वितीया । मार्गेण तु उत्पथेन ननु मन्त्रः इति पूर्विका व्याचष्टे ॥ ननु कर्मणि विहितेन द्वितीया तत् किमिदं पुनर्द्वितीया विधीयते ? द्वितीयेति चतुर्थ्यामि परमाद्येन चतुर्थी एव प्राप्नोति द्वितीयाया अपवादः । चतुर्थी वा इत्युक्ते "पञ्चमपाङ्परिनिः" (३८८—२।१।१०) इत्यतः चतुर्थ्या पञ्चमी इहापि सम्प्रदेशेन चतुर्थ्या च सह विलस्यति । अतः सुष्ठु द्वितीयाचतुर्थी इति ॥

—०—

सुवर्थ प्रकरणे—पञ्चमी

३७६ । भ्रूयमपायेऽपादनम् ॥१॥४१२४ ॥

दी— । अपायो विश्लेषः । तस्मिन् साध्ये ध्रुवम् अवधि-
भूतं कारकमपादानं स्यात् ।

अपाद is separation. when this has to be effected, the Karaka Which is relatively fixed is called अपादान ।

नित—। अवधिः सीमा प्रातः। यत आरभ्य विज्ञेयो निरूप्यते ततः, चलं वा वा अवचलं वा प्रवृत्तिदीर्घं कथ्यते।

५८७। अपादाने पञ्चमी ॥ २।३।२८ ॥

दी—। प्रामादायाति। धावतोऽश्वात् पतति। कारकं किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति।

An अपादान takes the पञ्चमी case-ending. Thus गामात् &c. In धावतः &c, though the horse too is in motion, it is, with reference to the rider falling from it, relatively fixed. Why say कारकम् ? witness वृक्षश्च &c.—A leaf of the tree falls—in answer to the question “What is it falling?” If the question be “whence does the leaf fall?” the answer is of course वृक्षात् पश्यं पतति making वृक्ष a कारक, viz. अपादान।

नित—। धावन्नपि पततः सादिनः अपाद्यं प्रति चतुः अवधिरित्यपादानम्। ‘वृक्षश्च’ इति अवयवावयवविभावनादनुपपत्तेः, पततो न वृक्षः कारकम्।

दी—। “जगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” (वार्तिकं)। पापाज्जगुप्सते विरमति। धर्मात् प्रमाद्यति।

The object of abhorrence, cessation and lapse is अपादान। Thus पापात् &c.

नित—। जगुप्सादीनां विषयः अपाकर्म सादिति वक्तव्यम्।

६८८। भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १।४।२९ ॥

दी—। भयार्थानां प्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चोराद्विभेति। चोरात् प्रायते। भयहेतुः किम् ? अरण्ये विभेति प्रायते वा।

The cause of fright is अपादान in connection with verbs.

meaning 'to fear' or to save'. Thus चोरान् &c., why say भयहेतुः ? witness चरखी &c., the cause of fright being not चरख but the beasts of prey in it.

नित—। भयं भोः, दांष्टं वाः । उभयत्र नापि किम् । हेतुहेतुवाचा
शेषवादः ।

५८६ । पराजैरसोदः ॥१४२३॥

दी—। पराजैः प्रयोगे असद्यः अर्थः अपादानं स्यात् । अध्ययनात्
पराजयते, ग्लायतीत्यर्थः । असोदः किम् ? शत्रून् पराजयते,
अभिभवतीत्यर्थः ।

In connection with the root जि preceded by परा, that which
is intolerable is अपादान । Thus अध्ययनात् &c.—the sense being
'sick of study', why say असोदः ? witness वदन् &c., the sense
being 'overpowers enemies'.

नित—। आनिव अभिभवत्य पराजैरर्थः । आद्ये अक्षरस्यो वस्तुः, सुत्रस्य च
विषयः । तदाह आवतीत्यर्थः । ननु निधातुरभिभव एव पठितः । उभयम्, अभिभवन्तु
अभीभवन् अभीवरन् इति द्विधा व्याख्यातः । अतः अभीभवन्निति आनिमाह ।

५८७ । वारणार्थानामीप्सितः ॥१४२३॥

दी—। प्रवृत्तिनिघातो वारणम् । वारणार्थाभिं वस्तुना प्रयोगे
ईप्सितोऽर्थः अपादानं स्यात् । यवेभ्यो मां वारयति । ईप्सितः
किम् ? यवेभ्यो मां वारयति क्षेत्रे ।

वारण ई check of inclination. In connection with roots imp-
check of inclination, the wished for is अपादान । Thus
यवेभ्यो etc., wished-for being वार । why ईप्सितः ? witness

यवेभ्यो etc. where चित् is not the wished-for and has अधिकारवे सप्तमी । 'wished for' means what the agent of check wishes.

नित— । 'ईप्सितः' इति कर्तुरीप्सितः । 'यवेभ्यः' इत्यत्र यवा ईप्सिताः, नो चेत् कथं तिभ्यो वारयति ? गौश्च ईप्सिता अन्यथा अद्य तानि व वारयति ? वारयन्निवया तु प्राधान्येन गौरेव व्याप्ता । तद्वि कर्तुरीप्सिता यवाः, ईप्सिततमा तु गौः तेन यवा अपादानं, गौः कर्म । एवमग्र्येर्मात्रवकं वारयतीत्यादिष्वपि ॥ 'ईप्सितः' इति कर्मणा ईप्सित इति व्याख्याने तु "अग्र्येर्मानवकं वारयति" "कृपादन्व वारयति" इति भाष्यो-क्तमुदाहरणद्वयं न सिध्यति ॥

५६१ । अन्तर्द्वौ येनादर्शनमिच्छति ॥१॥४॥२८॥

दी— । व्यवधाने सति यत्कस्तृकस्य आत्मनो दर्शनस्य अभाव-मिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निर्लीयते कृणः । अन्तर्द्वौ किम् ? चौरान् न दिदृक्षते (क) । इच्छतिप्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । देवदत्तात् यक्षदत्तो निर्लीयते ।

when one is in hiding, the person intended to avoid is अपादानं । Thus मातुः etc. why say अन्तर्द्वौ—if screened ? witness चौरान् etc.—does not like to meet thieves. The person does not actually go a-hiding, though the desire to avoid thieves exists, hence चौरान् and not चौरम् । why add इच्छति ? This is to have the अपादानसञ्ज्ञा though discovery follows in spite of the wish to avoid. Thus देवदत्तात् etc.

नित— । 'अन्तर्द्वौ' नेत्रयोरनोचरे स्थितिः । यवा अन्तर्द्वौ सिरस्करणी, करणे विः । व्यवधानमित्यर्थः । तद्विप्रतिभासे सप्तमी । 'येन' इति कर्तुरि तृतीया । यत्कस्तृकमदर्शनमित्यर्थः । कस्तृकमदर्शनम् ? आत्मनः अदर्शनम्, आत्मकर्मकम्, अन्तर्द्वौ पुनरप्यन्यमदर्शनमिति वाच्यम् । सूत्रे येन इति कर्तुरि तृतीया । पठौ तु

न, 'आत्मन इति कर्मणि जन्मानन्तात् "जन्मप्राप्तो कर्मणो" (६२४-२।३।६६) इति नियमात् । शक्तिककारणं कर्मण्यपि पात्रिको बहोमनुमन्वते स्वतः परं न हि शक्तिककारणं स्वर्गेण सूत्रकारणं प्रवृत्तिः । (क) चोपान् द्रष्टुं नेच्छति । कुतः ? शौरकर्तृकमात्मनः चर्चनमिच्छतीत्यतः । तत् सूत्रोपात्तमन्वत् स्वर्गमसि, चर्चार्थं वा नास्ति । तेन नापादानम् ॥

५८२ । आख्यातोपयोगे ॥१।४।२६॥

दी— । नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्सीद्धः स्यात् ।
उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् ? नटस्य गाथां शृणोति ।

When instruction is received after due initiation (उपयोगे) the instructor is अपादानम् । Thus उपाध्यायात् etc. Why say (उपयोगे) witness नटस्य etc.—Listens to the chanting of the actor.

नित— । 'निबन्धो' ब्रह्मचर्यादिः ब्रह्मचर्यादिकनववर्षा विद्यायश्चपुष्पयोगः । 'आख्याता' वक्ता उपदेष्टा इत्यर्थः । नाध्यापयन् निबन्धं नापेक्षते, तत् नटस्य अपादानता नास्ति । उदाहरितः शब्दाः नटस्युक्तानिःसरणि इति बुद्धिगता अपि अपादानता नैव विवक्ष्यते । तत् नटकोति शेषवत्तया बहो ॥ ननु अपिचक्षिता अपादानता "अक्ष-
वित्तक" (५३८—१।४।१२) इति कर्मता प्राप्नोति । नैव, तत्र परिवचनं कृतं, प्रयो-
क्तिव न गृह्यते । तदस्मिन् शेषतन् । इह 'नटस्य प्रयोति' इत्येवात्ययः 'नटस्य
आधानम्' इति इति तु कारकत्वमेव न स्यात् ॥

५८३ । जनिकर्तुः प्रवृत्तिः ॥१।४।३०॥

दी— । जायमानस्य हेतुरपादानम् स्यात् । प्रजायः प्रजाः
प्रजायन्ते ।

The material cause of that which is born is अपादानम् । Thus ब्रह्मकः etc.

नित— । जनिकर्तुः । भावे इष् । जनेः कर्ता जनिकर्ता जायमानः पदार्थः ।
प्रवृत्तिरुपादानकारणं हेतुशब्देनैव चक्षितम् ।

५८८ । भुवः प्रभवः ॥१॥४॥३॥

दी— । भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ।

भू means 'becoming', 'appearing' etc. Of something that discloses itself, the place of first appearance is अपादान । Thus हिमवतः etc. ; the meaning is there it first appears.

मित— । कर्तुः इति पूर्वतत्वादनुरक्तैः । भवनं भूः आविर्भावः । भुवः कर्त्ता भूकर्त्ता आविर्भूतः पदार्थः । तस्य प्रभवः प्रथमप्रकाशस्थानम् अपादानं स्यात् ॥ तथाच ज्ञानेन्द्रः "अभूत्प्रादुर्भावो जनिः, विदुस्य प्रथमरूपलब्धः प्रभवः इति अर्थमनेदः ।'

दी— । "ह्यवलोपे कमण्यधिकरणे च" (वात्तिक) । प्रासादात् प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वशुराजिह्वेति श्वशुरं वीक्ष्य इत्यर्थः ।

when a word ending in अव् is suppressed, its कर्म and अधिकरण take the पञ्चमी affixes. Thus प्रासादात् etc., the meaning being प्रासादमारुह्य etc. Similarly श्वशुरात् etc., means श्वशुरं वीक्ष्य etc.

मित— । स्ववन्तब्रह्मस्य लोपे सति तस्य कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी स्यात् । पञ्चमी विधीयते न तु अपादानसंज्ञा । कर्मलमधिकरणलक्षणा व्याहृतमनेदः ।

दी— । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात् त्वम् ? नद्याः ।

Even a verb understood enjoins case-affixes. Thus कस्मात् etc.—whence are you ? From the stream.

मित— । कस्मादिशब्द आगतः इति त्रिविधा भवति । तेन अपाश्रयेण अपादानता पञ्चमी च ।

दी— । "यत्तश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी, तदयुक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ, कालात् सप्तमी च वक्तव्या" (वात्तिक) । वनात् ग्रामी योजनं योजने वा । कार्तिक्याः आमहायणी मासे ।

Thus starting point in the measurement of the length of time and space takes पञ्चमी, the space measured takes द्रव्यता and सप्तमी and the time takes सप्तमी । Thus वनात् etc.

मिति— । निश्चितम् इदमपि निरूपितं मां 'निर्माचम्' । 'वतः' यम् चनचिं ज्ञात्वा 'पञ्चमः कावस्य निर्माच' परिच्छेदः क्रियते 'तत्र पञ्चमी' ज्ञात् । 'तेन' निर्माचिन 'युक्तात्' तथापरिच्छिन्नादित्यर्थः 'अभ्यनः प्रथमासप्तम्यो' सः 'कावसात्' ज्ञातौ ज्ञात् । इदमपि 'तेन' पञ्चम्यन्तेन 'युक्तात्' इति व्याख्ययत् । ज्ञापिकायुक्ता पीथेनाचो वाचिं चो । "नचनेच युक्तः कावः" (१२वेव—५।२।१) इत्यच् । चम् कावस्यमर्था चनकावसा । तेन चावसाचो प्रजायच् ॥ उद्दिष्टतमपावसपेत्त्य तु प्रथमपादान-पञ्चमी ॥ वतः परमुपपदविभक्तिर्निर्दिश्यते ।

५६६ । अन्यारादितरत्ते दिक्शब्दाश्चूत्तरपदाजाहिमुक्ते ॥ २।३।२८ ॥

दी— । एतैर्योगेष्वमी स्यात् । 'अन्य' इत्यर्थग्रहणम् 'इतर-ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराङ्गनात् । अतुते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो विकृशब्दः । तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति—चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः । अवयवनाचियोगे तु न, "तस्य परमाभेदितम्" (८३—८।१।२) इति निर्देशात् । पूर्व कायस्य । अचूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि "पञ्चमस्य—" (६०६—२।३।३०) इति पक्षी बाधितुं प्रथम-ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यक् वा ग्रामात् । आप्—दक्षिणा ग्रामात् । आहि—दक्षिणाहि ग्रामात् ।

पञ्चमी is the विभक्ति in connection with चन, चावसा, इतर, ज्ञाते, दिक्शब्द, compounds ending with some derivative of the root चन १०-६०, words with चाच् or आहि affixed. चन्य means चनार्थे, and इतर, though चनार्थे, is included as a specific instance only.

Thus चव &c. चाराद्वगात्—near or away from the woods. ऋते &c. Except Krishna, पूर्वो etc.—to the east of the village. दिक्शब्द is not necessarily a word indicating a direction, but one that is seen designating a direction. Hence all instances where such words are used for time and place are also included. Thus चैत्रात् etc.—Phalguna precedes Chaitra. The rule “तस्य परम्—” (83) however indicates that when a दिक्शब्द is applied to a portion of a whole it does not direct the पञ्चमी विभक्तिः । Thus पूर्व कायस्य—the fore part of the body. चक्षुःतरपद words are also दिक्शब्द, yet they are separately mentioned here to bar the वष्टौ guided by “पश्चात्सर्वम्—”(6h9) Thus प्राक्, etc.—to the east or west of the village. दक्षिणा etc.—to the south of the village.

मित— । वष्टा अपवादोऽयं योगः । ‘प्रपञ्चो’ विस्तरः । चारादित्यवयवं दूर-
रुमीपयौर्वेत’ति । दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, शाकपादिकादि । ‘सम्प्रति’ प्रयोगकाली
देशे च काले च उच्यते, अभिधानं यस्य तदाविधेन दिक्शब्देन योगोऽपि पञ्चमी भवति ॥
प्राच्या दिशि इति प्राचीशब्दादस्मातिः । तस्य “चक्षुर्लुक्” (४८८—१।२।३०) इति
लुक् । ततो “लुक् लङितलुकि” (१४०८—१।२।३०) इति लोपोऽपि लृक् । तेन
‘प्राक्’ इति रूपम् । दिक्शब्देति वृत्तानां पूर्वादौनामैव गङ्गयम् ॥

दी— । “अपादाने पञ्चमी” (५८७—२।३।२८) इति
सूत्रे ‘कार्तिक्याः प्रभृति’ इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे
पञ्चमी । भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः ।

In the साध under the rule “अपादाने—” (587) occurs the phrase कार्तिक्याः प्रभृति with पञ्चमी in कार्तिक्याः । Hence the inference—that words, meaning प्रचति, direct पञ्चमी । Thus भवात् etc.

मित— । प्रभृति इत्यन्यसमवधिद्योतकम् । आरभ्य ’तु अवधियोतक’ सङ्ख्य-
द्योतक’ वा अन्ये द्वितीया । “वीचिभारभ्य सेव्यपठ्यं नं भूषोकः” ।

दी—। “अपपरिवहिः—” (६६६—२।१।१२) इति समास-
विधानात् ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । मामाद्वहिः ।

The rule “अपपरि—” (666) directs the compounding of बहिम् with पञ्चम्यन्त words. Hence the inference—that पञ्चमी is the विभक्ति in connection with बहिस् ।

नित—। “अपपरिवहिरक्षयः पञ्चम्या” इति हि सूत्रम् । अर्थः तत् यदि बहिष्-
जञ्चयोगे पञ्चमी एव ज्ञातः । तत् समासविधिरिव ज्ञापयति बहिसूत्रयोगे पञ्चमी
भवतीति ॥ ननु ज्ञाप्यतां पञ्चम्यनी परं पञ्चम्याम् इति तु न विज्ञाप्यते । समासविधिः
पञ्चम्याः साधुतां बहि न च पुनर्ज्ञायाद्विज्ञायाः वज्रा असाधुतामपि एतेन “करस्य
करमी बहिः” इत्यनरोक्तिर्याख्याता ॥

५८६ । अपपरी वर्जने ॥ १।४।८८ ॥

दी । एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयो स्तः ।

अप and परि are कर्मप्रवचनीय when implying exclusion,

६६७ । आक् मर्यादावचने ॥ १।४।८९ ॥

दी—। आक् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनप्रहणा-
दभिविधोवपि ।

आक् implying exclusion is a कर्मप्रवचनीय । Here वचने in the
rule is apparently superfluous, hence it has to be interpreted
as including अभिविधि, inclusion, also.

नित—। मर्यादा व्याख्या अवधिः, यद्वचनान् विदभिविधिः ॥ अत्र मर्यादाया-
मित्यनुज्ञा ‘मर्यादावचने’ इत्याह । मुद्रनिर्देशस्य प्रयोजनम्—‘मर्यादाया वचनम्’
उक्तिर्यदि न सूत्रे क्रियते तस्मिन् स्थितः यः ‘आक्’ स कर्मप्रवचनीयः ज्ञातः—इत्य-
व्याख्यायतामिति । अस्मिन् सूत्रे तत् क्रियते ? ‘आक् मर्यादाभिविधौः’ (६६७—
२।१।१२) इति तस्मिन् । तत्राहो मर्यादा च अभिविधिश्च अर्थः । उदापि स एव ॥

५८८ । पञ्चम्यपाठपरिभिः ॥ २।३।१० ॥

दी— । एतौ कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः, संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलात् ब्रह्म ।

पञ्चमी is the विभक्ति in connection with the Karmapravachanīyas अप, परि, and आङ् । Thus अप etc.—wordly attachments exclude Hari, when परि implies लक्षणा etc. (552—4,4,90) there is of course द्वितीया as in हरि परि । with आङ् implying exclusion (मर्यादा) आ मुक्तेः etc.—wordly attachments persist until salvation ; inclusion (आभिनिधि) is implied in आ सकलात् etc.—Brahman includes everything.

वित— । ३३ द्वितीयापवादः पञ्चमी । अप हरेः, परि हरेः संसार इति हरिं वर्जयित्वा संसारसुखमनुभूयते इत्यर्थः ॥ ‘लक्षणादौ इति ‘लक्षणेत्यभूत्—’ (४५२—टी३।८०) इति लक्ष्यते । आ मुक्तेरिति मर्यादा, आ सकलादित्यभिनिधिः ॥

५८९ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ १।४।३२ ॥

दी— । एतयोरर्थयोः प्रतिकृतसङ्घः स्यात् ।

प्रति is a कर्मप्रवचनीय when implying deputyship or exchange.

वित— । मुख्यसङ्घः प्रतिनिधिः, दत्तक निर्व्यातकं प्रतिदानम् ।

६०० । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ २।३।११ ॥

दी— । अत्र कर्मप्रवचवचनीययोगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति । सिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ।

In connection with a कर्मप्रवचनीय there is पञ्चमी in one whose deputy another is, and in one in exchange for which an offer is made. Thus प्रद्युम्नः etc.—Pradyumna is Krishna's deputy कृष्णात्; etc.—Pulse is offered in exchange for sesamum,

नित—। यथादिति वक्ष्ये पञ्चमी सीढी । - यत्र प्रतिनिधिः यत्र च प्रतिदानं तत्र पञ्चमी स्यात् । इति वक्ष्ये पञ्चमीकरणाय यत्र प्रतिनिधिः इत्यर्थे, यस्मात् प्रतिनिधिः इत्यपि साधु । एवं यस्मात् प्रतिदानमिति च ।

६०१ । अकर्तार्य्यस्य पञ्चमी ॥ २।३।२४ ॥

दी—। कर्तृवर्जितं यत् कृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शतात् बद्धः । अकर्तारि किम् ? शतेन बन्धितः ।

If a debt is not treated as a कर्ता but as a हेतु only, it takes the पञ्चमी विभक्ति । Thus वतात् बद्धः—Imprisoned for a hundred. Here वत is the amount of debt and is also the हेतु for imprisonment. Hence पञ्चमी barring हेतु वतीया । Why अकर्तारि ? Witness वतीया &c.—Caused to be imprisoned by a hundred, Here the debt urges the creditor to procure the imprisonment of the debtor ; thus the debt is treated as कर्ता by the rule “तत्प्रयोजनी हेतुच (2575—1,4,55) and we have वतीया in the बहुवचर्ता ।

नित—। ‘हेतौ’ इति पूर्वतुलावृत्तयेति । अकर्तारि अथ हेतौ पञ्चमी इत्यनन्तरं । अतः अचलमचलं यन्ने हेतुः तत्र पञ्चमी स्यात् । हेतुवतीयापवादः । यदा तु तत् कृतं यन्मन्त्रिण्ये उत्तमार्थे प्रयोजयति तदा प्रयोजकत्वात् तत् कर्तृसंज्ञां कथ्यते “तत्प्रयोजनी हेतुच” (२५७५—१।४।५५) इति । पञ्चमी तत्र न वर्तते, अतः कर्तारि वतीयेषु । तथाहि—(अचिचि) उत्तमार्थः तं बध्वात् । (विचि) वतं प्रयोजक-कर्तृ उत्तमार्थेन प्रयोज्यकर्ता तं बन्धितवान् । कर्मणि—वतीया उत्तमार्थेन च बन्धितः ।

६०२ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २।३।२५ ॥

दी—। गुणे हेतौ अस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाह्यात् जाह्येन वा बद्धः । गुणे किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् ? बुद्ध्या मुक्तः ।

When a गुण is a हेतु and is not in the feminine, it optionally takes पञ्चमी । Thus जाद्यात् &c. Why say गुणे ? Witness चनेन etc. where चन not being a गुण does not take पञ्चमी । Why चस्त्रियाम् ? Witness बुद्ध्या etc.—where बुद्धि, though a गुण does not take पञ्चमी because it is feminine.

मित—। हेतौ इत्यनुवर्त्तते । पञ्चमी वा, पक्षे तृतीया ॥ चनमिति द्रव्यं न गुणः । चतसृतीयेषु न पञ्चमी । बुद्धिरिति गुणः द्रव्यनिष्ठत्वादनित्यात्वाच्च । स्त्रीत्वाच्च पञ्चमी ॥

दी—। 'विभाषा' इति योगविभागात् अगुणे स्त्रियाञ्च कचित् । धूमादभिमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥

Here if it be supposed that विभाषा may be separated from its connection with the remainder of the rule and may constitute a rule by itself, then with the अनुवर्त्तते of हेतौ and of पञ्चमी this gives हेतौ पञ्चमी विभाषा—पञ्चमी is optionally attached to a हेतु । Occasional usages like धूमात् etc, where धूस though not a गुण takes पञ्चमी, and नास्ति etc.—where अनुपलब्धि, though in the feminine takes पञ्चमी, may then be defended.

मित—। योगस्य विभागः विच्छेदः योगविभागः ; 'विभाषा' इति 'गुणोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन सह युक्तं दृश्यते । यदायं योगस्त्रियाम् तदा विभाषा इत्येकं सूत्रं जायते, 'गुणोऽस्त्रियाम्' इत्यन्यत् । उभयत्र 'हेतौ' इति 'पञ्चमी' इति च अनुवर्त्तनम् । जाद्यात् 'हेतौ पञ्चमि पञ्चमी' इत्यर्थो ज्ञायते । तेन धूमात् 'इत्यगुणे उपलब्धेः' इति स्त्रियाम् पञ्चमी समर्थिता भवति । एष तु भाष्ये योगविभागो न दृश्यते तत् अभियुक्तप्रयोगसमर्थनायैव कर्तव्यो न तु सर्वानुवर्त्तन्याः ॥

३३३ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २।६।३२ ॥

दी—। अभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च ।

अन्यतरस्यामह' समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये चानुवर्त्तेते ।
पृथक् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

In connection with पृथक् etc. द्वितीया, तृतीया and पञ्चमी are attached, अन्यतरस्याम् is added to include what follows from preceding rules, and पञ्चमी and द्वितीया are following. Thus पृथक् etc. Similarly from विना and नाना ।

मित— । भाष्ये द्वितीयासमुच्चयो न दृश्यते । युक्तमेतत् । “वह्यतर्क्य—”
(६०८—२।३.२०) इति “एनमा—” (६१०—२१.२१) इति च प्राकृतिकमेव
अतिप्रसङ्गवाच्यं कृतं न प्रधानम् । तेन वह्याः द्वितीयाया वा अनुवर्त्तिर्नास्ति ।
द्वितीयायां ‘तृतीयायापि दृश्यते’ (५४४, वा) इति समाश्रयिष्यते । उक्तिकारम्भात् तदर्थं
‘वह्यन्विना नानानि’ इति बोधं विभज्यते । पूर्वस्मान् ‘द्वितीया’ इत्यनुवर्त्तं यति च ॥

६०४ । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रं कतिपयस्यासत्त्वनचनस्य ॥

२।३।२३ ॥

दी— । एभ्यः अद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यो स्तः ।
स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु—स्तोकेन विपेण हतः ।

लोके, चले, कृच्छ्रे and कतिपय take तृतीया and पञ्चमी where they are
used as करण and do not refer to concrete substances. Thus
स्तोकेन etc.—escaped easily, or narrowly. If the reference is to
a substance, then लोकेन etc. killed with a very small amount of
poison, where तृतीया alone is available as the proper करणविभक्ति ।

मित— । ‘कतिपयस्य’ इति पञ्चम्यर्थे बह्वी, तदाह ‘एभ्यः’ इति । यदा तु
धर्ममात्रं करणत्वेन विवक्षितं न द्रव्यम्, तदा लोकादीनामसत्त्ववचनता, तदाह “चद्रव्य-
वचनेभ्यः” । लोकेन मुक्त इति लोकात्प्राप्तत्वात् विवक्षितम्, न लोकात्प्राप्तं द्रव्यं
विवक्षितं यथा लोकेन विविधं द्रव्यम् ।

६०५ । दूरान्तिकार्थोभ्यो द्वितीया च ॥ २।३।३५ ॥

दी— । एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात् पंचमीतृतीये च ।
 प्रतिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं-दूरात्-दूरेण वा,
 अन्तिकम्-अन्तिकात्-अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्य इत्यनु-
 वृत्तने इ-दूरः पन्थाः ।

words meaning 'far' and 'near' take द्वितीया । The च in the rule attaches पञ्चमी and तृतीया also. These are to indicate the sense of the प्रतिपदिक only, Thus ग्रामस्य etc. The word असत्त्ववचनस्य attaches itself to this rule also ; hence दूरः पन्थाः without द्वितीया etc. because, दूर refers to the concrete object पन्थिन् ।

नित— । इह उदाहृतविषये द्वितीयादिभिः प्रतिपदिकार्थेभावमुच्यते इत्याशयः ।
 तेषां इवभावात् अपवादः । सर्वत्र प्रतिपदिकार्थे मात्रे एव एता विमल्लव इति तू न ।
 “दूरादानवधान्यूनम्” इति भाष्ये उदाहृतम् । तेन अधिकारयोऽपि भवति । चाव-
 न्भावात् दूरे सूत्रं कर्तव्यमिति तत्कारणः । दूरः पन्थाः इति दूरत्वर्थे इत्येव वर्णते तेन च
 द्वितीयादयः ॥

सुवर्थप्रकरणे—षष्ठी

६०६ । षष्ठी शेषे ॥ २।३।३६ ॥

दी— । कारकप्रतिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादि-
 सम्बन्धः शेषः । तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः ।

इवः is 'Other than what is said', 'what remains to discuss' etc. The Karakas and the sense of a Pratipadika have been discussed. Hence such relations as that of the possessor and

the possessed yet remain to speak of. These relations will be expressed by the षष्ठी विभक्तिः । Thus राज्ञः &c.

नित— । 'विभे' चषष्टि, उक्तादन्तेषु सम्बन्धेषु वाच्येषु सत्सु इत्यर्थः, षष्ठी विभक्तिः स्नात् । वाक्येषु प्रातिपदिकं नाम क्वाय वा चर्वात्तरपीमे वा प्रयुज्यते । स्त्रावो चेत्, प्रातिपदिकावभावे प्रथमा इत्युक्तं प्राक्, चर्वात्तरपीमे वाच्यः हरिच मनेत् प्रातिपदिकेन वा । चालयद्योने कर्मादिषु क्वायवाच्योऽपि उक्ता एव । प्रातिपदिकावयोनसु चतुष्टयः विद्यते । तत् प्रातिपदिकावयोधं सम्बन्धः सन्नाभिमावादिः च त्रैवः । तच्चिन् द्योन्ते षष्ठी स्नात् । राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजा कानी पुरुषः कान्, न च सम्बन्धः 'राज्ञः' इति षष्ठ्या उक्तः ॥ 'अथ क्व' तद्वत् 'राजज्जन्मादिषु षष्ठी न पुरुषश्चात् न बीमाभात् ?' उच्यते—'पुरुषः' इति प्रविशामि भिद्यते, राजस्वामिकः पुरुषः चामात्रस्वामिकः पुरुषः, नगरपालस्वामिकः पुरुषः इति । अपि च एक एव पुरुषः सः नगरपालस्य कर्मकरः अथ चामात्रस्य, यः पुनः राज्ञः स्नात् । तत् मेद एव स्वामिकतो न पुरुषकतः । इत्यने च, तद्वत् हरिचमविकारि कदाचित् दैवदत्तस्य बालाक्षरी च विष्णुमित्रस्य भूत्या स्वामिनेदान् मित्रत्वेन स्वपदिष्यते । केन हि क्व विज्ञेयं प्रधानम् स्वामी विज्ञेयचमप्रधानमित्येव युक्तम् । किञ्च न हि विज्ञेया स्वमात्मनः प्रकारं वक्ति अहमोदयः अहं यादय इति । तत् विज्ञेयस्वाचे विज्ञेयत्वेन क्रियते । तद्वत् तस्य विज्ञेयकता यदहो विज्ञेयं विज्ञेयतोति । कोऽपि न हि प्रधानं स्वयमस्वीकरोति चतुर्वीहमागत इति, प्रधानमित्येन हि तत् क्रियते । स्वामिकादि स्वामिमावी विज्ञेयत्वेन राज्ञा चास्वात्मने न विज्ञेयत्वं युज्यते । पुरुषे तु प्रातिपदिकावभावे प्रथमा, अथ षष्ठ्यावयवयोऽस्वाचिचोऽवभासते वाच्यार्थः किञ्च सः ॥

दी— । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी एव । सत्तां गतम् । सर्षिषो जानीते । मातुः स्मरति । बुधोदक-स्थोपसकृत्ते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृतः ।

Even when क्व &c. are thought of as merely related to the क्रिया, and not as having the specific relation that give them

their कर्मत्व etc. they are treated as श्रेय and take वही । Thus कृता—the way of the good ; सर्पिषः etc.—induced by Ghi. मातुः etc.—thinks of his mother, एवो etc.—fuel heats water, भजे etc.—I worship the feet of Sambhu, फलानाम् etc.—had enough of fruits.

नित्त—। इह सम्बन्धः क्रियायोगः । यदा कर्मादीनां क्रियाया योगनामं विवक्ष्यते, योगस्य प्रकारः ईप्सिततमरूपेण ज्ञेयत्वा ना नाभिधीयते, तदा ते कर्मादिपञ्चा वितीव्यादिभिर्नामैव तु ज्ञायन्ते । कारकत्वं तु तेषां नापवाति । न हि वस्तुविशेष-विषयत्वा नाकारक नीकारकं द्वयम् । त इति कारकशेषः ॥ कृतां कतमिदम् सम्बन्धो ज्ञायमानोति प्रतीतिः कर्तृशेषः ॥ सर्पिषो जायते इति सर्पिषा कारकेन प्रवर्तते । इत्यर्थः—कारकशेषः ॥ मातुः कारति इति कर्मशेषः ॥ एव इत्यन्तः पुंलि । यदा शान्तः शीते । यन् इति उदाहरणं । उपकारश्च नुवात्तराधानम् उच्यतामनपञ्चम्—कर्मशेषः ॥ भज इत्यत्र चरकश्रीः पूजोपहारप्रदानं प्रतीतिः—उपप्रदानशेषः । यदा चरको भजे इति कर्मशेषः ॥ फलानां दण्ड इति फले श्रुतिः प्रतीयते—कारकशेषः ॥ “चकवितृष” (८—१।४।११) इति तु नेह प्रवर्तते । तत्र हि परिसम्पन्नं कृतं, न चेति वातवः परिपञ्चिताः । तेन “नटस्य नाचां मृषीति इतिक्व इह कारकत्वेऽपि शेषत्व” भवति ॥

४०७ । यष्टी हेतुप्रयोगे ॥ २।३।२६ ॥

दी—। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ योत्ये यष्टी स्यात् । अन्नं हेतोर्वसति ।

The यष्टी takes वही when the word हेतु is actually used and the relation of cause and effect is implied. Thus अन्नस्य etc. where अन्न the यष्टी takes वही instead of हेतोवा ।

नित्त—। हेतौ इत्यनुवर्तते । वाक्यं हेतुशब्दस्य चेतप्रयोगः हेतुवाच्ये शब्दे चोक्तं स्नात् । हेतोवापवादः । वा च वही हेतौ योत्ये हेतुहेतुमहावे कर्म एव भवति । उदाहरणे अन्न वाहयिष्यः । तेन अन्नस्य इति यष्टी । हेतोः इति वही

सु 'चक्र इत्यनेन समानाधिकरणत्वात् । 'हेतो योत्व'े किम् ? चक्र' हेतुर्वाक्यम् ।

इह हेतुः स्फुटशुक्तः अवगम्यः न योत्वः । तेन न षष्ठी ॥

३०८ । सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २।३।२७ ॥

दी— । सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ योत्ये
तृतीया स्यात् । षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ।

A सर्वनाम् takes तृतीया also, if it stands for a हेतु and the word हेतु is actually used in the sentence, the relation of cause and effect being implied. Thus केन etc.

मित— । 'हेतुप्रयोगे' इत्यनुवर्तते : 'सर्वनाम्नः हेतुप्रयोगे तृतीया च इत्यन्वयः ।
तत्र 'सर्वनाम्नः प्रयोगे' इत्यस्य व्याख्यानं 'सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे' इति ।
एतत्प्रमाणमनुवीक्ष्यते । ते तु हेतु शब्दात् षष्ठीतृतीये न सः इत्यादिह्य इह 'सर्व-
नाम्नः' इति षष्ठीं वक्ष्यन्ति पञ्चमीं मातृमीदृशी । अत्र पुनरेतद्व्याख्यानं प्रतिभाति ।
सर्वनाम्नः हेतुशब्दस्य च प्रयोगे' इत्यर्थे समासेन 'सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे' इति पूर्णम् ।
कुतः ? सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च' इत्यस्य चार्थयोगान् चार्थो षष्ठी वृत्तात्तया
परस्परसापेक्षौ तत्पञ्चमीरेव 'सर्वनाम्नः' हेतोः' इत्येतयोः 'प्रयोगे' इत्यनेन इतिरस्य,
मातृया न त्वनवीरेकतरस्य । वस्तुतस्तु 'सर्वनाम्नो हेतोश्च प्रयोगे' इत्येतत् सम्बन्धस्य
षष्ठीतत्पञ्चमस्य चार्थः प्रयोगे इति च इत्यसमुदायेन समर्थः, न पुनरेकतरेव 'हेतोः'
इति वृत्तात् न । सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे इति साधु स्यात्, न तु 'सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे'
इति । असाधुत्वं कारणं प्रागुक्तम्—चार्थपरित्यागः, असामर्थ्यं सामर्थ्याच्चसामन् च ॥
तत् किमाहुषिषीमन्त्यस्ये तर्थाय व्याख्यायते ?—'हेतोः' (३६८—२।३।२३) इत्यतः
'हेतो इत्यनुवर्तते, तेन 'चकार' ईडे पञ्चमी" (३०१—२।३।२३) इत्यस्य 'चकार'
हेतो पञ्चमी इत्यर्थः । "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" (३०१—३।३।२३) इत्यस्य 'गुणे हेतो'
विभाषा इत्यर्थः । 'वर्तते हेतुप्रयोगे' (३००—२।३।२६) इत्यस्य हेतुप्रयोगे हेतो षष्ठी'
इत्यर्थः सम्प्रदाये । अतः परं 'हेतुप्रयोगे' इत्यप्यनुवर्तते 'हेतो' इति च पञ्चम्या
विपरिचयते । तेन "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इत्यस्य 'हेतुप्रयोगे हेतोः सर्वनाम्नः तृतीया

न इत्यर्थः । सर्वत्र 'हेतुसम्बन्ध' प्रयोगे हेतुर्बन्तु सर्वनाम तस्मात् द्वितीया भवति षष्ठी च इति । किं हेतुना, कस्य हेतोः इत्यादिषु 'केन कस्य' इत्यादि विशेषणम् । हेतुना हेतोः' इत्यादि विशेषणम् । समानाधिकरणत्वा एकेन विभक्तिरभवति । इति ।

वी— । "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" (वात्तिक) । किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय, इत्यादि । एव किं कारणम्, को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायप्रवृत्त्याः असर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि ।

All case-affixes are generally seen in a हेतु when a word meaning निमित्त, cause, is actually used. Thus किं etc. Here 'generally' implies that प्रथमा and द्वितीया are not used if the word is not a सर्वनाम । Thus ज्ञानेन etc.

नित— । 'निमित्तपर्यायक' निमित्तादिकशब्दस्य 'प्रयोगे प्रायेण सर्वासां विभक्तिना दर्शनं' भवति, हेतुनाचकशब्दात् इति शेषः । किं निमित्तमिति प्रथमाया विभक्तिनायावत् उदाहरणम् । एतत् भाष्यकारेण "हेती" (१६८—२१३२६) इत्यत्र उक्तं "वहोहेतुप्रयोगे" "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति सूचकम् च उपनिमित्तम् ।

६०८ । षष्ठ्यन्तस्यप्रत्ययेन ॥ २।३।३० ॥

वी— । एतद्योगे षष्ठी स्यात् । "—विकशब्द" (६८६—२।३।२६) इति फलम्या अपवादः । मामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ॥

वर्टी is the विभक्ति in connection with affixes having the sense of उत्तराय । This bars the षष्ठ्यन्तः expected in connection with किं वत् । Thus वाक्सा etc.—to the south etc. of the village.

नित— । 'वत्स' इति वत्सर्षे लक्षणा । अतस् सर्वः अतस् सर्वः । तथा-विधेन इत्येवमन्तर्ह्येन इत्येव । अतस् सर्वः, अति, रिक्त, रिक्तानि, इत्यादयः प्रत्ययाः

अनातेरर्थे विधीयते । अनातिर "द्विगुण्यः—" (१२०७—१.१।२८) आर्त्तं भवति । तेन एतदना अपि द्विगुण्य एव । ततः अनातिं प्राप्तायां षष्ठी ॥

६१० । एनपा द्वितीया ॥ २।१।३१ ॥

दी— एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात् षष्ठी अपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा ।

चितीवा is the चिन्ता in connection with words that have एनप affixed to them. If the word एनपा be separated from its connection here and read as an independent rule षष्ठी too becomes available. Thus दक्षिणेन etc.—immediately to the south of the village.

नित— । योषविभागेन 'एनपा' इत्येकं एव 'चितीवा' एवम् । पूर्वप्राप्तदृष्ट्या षष्ठी । ततः 'षष्ठी एनपा' इति ज्ञायते । 'एनपा' एवमुक्तौ 'एनपा चितीवा' इति च । 'एनवन्तवरणम्—" (१२८७—१.१।३५) इत्येवम् ।

६११ । दूरान्तिकाधेः षष्ठ्यन्तरस्याम् ॥ २।१।३४ ॥

दी— एतैर्योने षष्ठी स्यात् पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ।

In connection with words meaning 'far' or 'near' षष्ठी and पञ्चमी are affixed. Thus दूरं etc.

६१२ । झोडविदर्धस्य करणे ॥ २।१।३९ ॥

दी— । आनातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्धिप्रो ज्ञानम् ।

When ज्ञा does not mean 'to know' its करण tak is षष्ठी. If it is treated as शेष and not recognised as करण. Thus सर्धिप्रो etc.—inducement to work caused by Gbi. Here ज्ञा does not

refer to the knowledge of Gñi, but to the inclination to work :
caused by that knowledge.

नित—। आ आने आदिः। आनन्दस्य वक्ष्या आः, आधातीरिभः। विद्
ज्ञाने वक्ष्यादिः। ततः क्विपि वित् जानम्। वित् चरुः भक्ष विदुषः ज्ञानार्थः। तथा
न भवतीति तस्य। आधानुर्यदा ज्ञानार्थे ज्ञिता ज्ञानपूर्विकायाः प्रवृत्ती वर्तते तदा तस्य
करणे त्रैवि वष्टी सात्। त्रैवि इति पूर्वस्वाद्यनुवर्तते। अदाहरणे 'ज्ञानं प्रवृत्तिः।
जघनं सर्पिरिति ज्ञानं तत्कृतकस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ ननु यदि त्रैविनिष्ठा करकस्य
तर्हि "वष्टी देवे" (६०६—२।३।५०) इत्येव सिद्धा वष्टी। किमियता एतेन ? तत्र,
नियमावधेयत्वमभिप्रायति। वष्टो एव, न कुतः। एवं सर्पिषो ज्ञानं सर्पिज्ञानमिति
उभावी न। अत्रापि "प्रोक्ता प्रतिपदं वष्टो समाकृत्य निवृत्तये" इति॥

६१३। अधीगर्धक्ष्येशा कर्मणि॥ २।३।५२॥

दी—। एषा कर्मणि शेषे वष्टी स्यात्। मातुः स्मरणम्।
सर्पिषो दयनमीशनं वा।

Of दत् 'to give' etc, ईश 'to lord over' and of roots meaning
'to remember' the कर्म takes वष्टी if regarded as शेष only. Thus
मातुः etc.—mother's memory, सर्पिः etc.—Gift of Gñi or control
over Gñi.

नित—। दत्, करणे। सर्पिपूर्वं एव प्रयुज्यते। एषो गतः आत्मनः। दय
दालादिषु। ईश ऐश्वर्ये। शेषे इति वर्तते। कर्मणि शेषे शिवलं न विवर्धते। आत्म-
निवृत्ताये वचनं, वष्टो नृत्ते एव न युज्यते इति। अतो न उभावाः। कर्त्तुं तर्हि
'कर्मिणः इति सर्वं निपदिनामिषो' इति ? इति आत्तिरिति कर्मणि कष्टीमा वष्टी न हि
शेषे वष्टी। ततः उभावाः। एतेन "लोकेन चैतन्मनवादिदेव" इत्यादयोऽपि व्याख्यातः।

६१४। कृमः प्रतियत्ने॥ ६४।२४

दी—। प्रतियत्नो गुणाधानम्। कृमः कर्मणि शेषे वष्टी
स्याद्गुणाधानम्। एषो दक्षस्योपस्करणम्।

प्रतिपक्ष is imparting a virtue. The कर्म of क, when regarded as शिव only, takes कञ्जी if the imparting of some virtue is implied. Thus एषी etc.

नित—। एषः इति वृत्तक पदम् । दत्त इत्युद्धार्ये इत्याद्युक्तं प्राक् । 'उपात् प्रतियोगे—' (२३५२—६।३।३६८) इति सृष्टि उपकारकं गुणानाम् । प्राग्वत् इहापि शेषे कञ्जी न समसते ।

६१५ । रुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः ॥ २।३।५४ ॥

वी—। भावकर्तृकाणां रुजार्थानां कर्मणि शेषे कञ्जी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ।

Of roots meaning 'to pain,' excepting चरि, the कर्म, if regarded as शिव only, takes कञ्जी, the कर्ता being denoted by some word with an affix in the भाववाच्य । Thus चौरस्य etc.—the thief's suffering caused by disease. Here रोग, with कञ् in the भाववाच्य, is the कर्ता and has कञ्जी owing to the लत in रुजा, while चौर the कर्म, is regarded as शिव and takes शेषे कञ्जी ।

नित—। 'भाव' इति भावमन्वयानामर्थः । कञ्जीति वचनः कर्ता इत्यर्थः । बाहुवचान् कर्मणि काट् ; भावो वचनः कर्ता एवानिन्त्यर्थः । तच्छब्द 'भावकर्तृकाणाम्' इति । कञ्जी भवेत् इत्यन्वादिशदिराकृतिनक्षत्रादिकं रुजा रोगः । यः कर्म एवाम् ॥ चौरः कञ्जति रोगः इत्यर्थे चौरस्य इति कर्मणि शेषे कञ्जी, रोगलेखि कञ्च रि कञ्जीना ।

दी—। "अञ्जरिसन्ताप्योरिति :वाध्यम्" (वास्तिक) । रोगस्य चौरञ्जरः चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौरसन्वन्धि पञ्चरादिकमित्यर्थः ।

Exception should be made of both चरि and रुजापि । Thus रोगस्य etc, the meaning being that the fever etc, pertain to the thief and are caused by disease,

नित—चरः सनापेय धर्मणि यवाप्रापरी श्वे वष्टी भवति न पुनर्निवर्तते ।
तत्र चौरव्यः इत्यादिः कर्मणि श्ववष्टा अपि सनापरी भवत्येव ॥

६१६ । आशिषि नाथः ॥ २।३।५५ ॥

दी—। आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ।
सर्धिवो नाथनम् । 'आशिषि' इति किम् ? माणवकनाथनम्,
तत्सम्बन्धिनी याच्व्या इत्यर्थाः ।

When नाथ means 'to hope for' its कर्म, if regarded as शेष,
takes षष्ठी । Thus सर्धिवो &c.—hope for a supply of Ghee. Why
say आशिषि ? Witness नाथवत् &c, which means entreaty of
a manakin and Thus allows सनाप ।

नित—। नाथ नाथःचौरप्रापरीचौर्योःपु । तत्र चौरिणि चान्नवेपथुः, (२६८०,
वा) । सर्धिवोनाथनम् इति श्ववष्टा सनापरी न । आशिषि एव निवर्तः, यन्वापरी तु
आत्—नाथवत्नाथनम् ।

६१७ । आशिषिप्रहणनाटकायपिवा हिंसायाम् ॥ २।३।५६ ॥

दी—। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्यो-
ज्जासनम् । निप्रो संहतो विपथ्यस्तो व्यस्तो वा । चौरस्य
निप्रहणं प्रणिहणं निहणं प्रहणं वा । नट अवस्थान्दमे
पुरादिः । चौरस्योत्सन्ननम् । चौरस्य कायनम् । वृषस्य
पेयनम् । हिंसायां किम् ? मानमेवमम् ।

Of the roots लट्, निवृत्, नट, लृप् and विव implying 'molesta-
tion' the कर्म, if regarded as शेष, takes षष्ठी । Thus चौरस्य &c. नि
and प्र may be taken in this or the reverse order, or again
separately, Thus चौरस्य &c. नट 'to dance' is of the चरादि
class. Thus, चौरस्य &c. Why say हिंसाम् ? Witness यन्वापेयवत्—

pounding of rice—which implies no हिंसा and thus admits of a बघ्टोसमास with द्वे बघ्टौ ।

नित—। नासि इति खाविकथितम्, ननु हिंसायां चुरादिः ॥ निगपूर्वो हनः निगहः । “हकोरत्पूर्वक” (२१८—८।४।२) इति वचनम् ॥ चयकन्दने इति कथितं पाठः । चयकन्दनं वचनम् । चतपूर्वस्य हिंसायामिति साधनः । नाट इति होचनिर्देशात् नट इतीति चटादेस्तु न यद्वचनम् ॥ कथं हिंसायां चटादिः, निपातनात् उचिः ॥ चाना इति चहमीहिवनादिशब्दम् । चानाग्रेवचमिति हिंसाया चमानात् निघमी न, जेवपट्टा समासः ॥

६१८ । व्यवहृपयोः समर्थयोः ॥ २।३।५२ ८

वी—। शेषे कर्मणि पष्ठी स्यात् । शूते क्रयविक्रय-व्यवहारे च अन्वयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् ? शताकाव्यवहारः, गणना इत्यर्थः । ब्राह्मण-पणनं स्तुतिरित्यर्थः ।

Of the roots व्यवहृ and पण in the sense common to them, the कर्म, if regarded as शेष, takes बघ्टौ । ‘Gambling with dice’ and ‘Trading’ are the sense common to them. Thus अतस्य &c. Why say समर्थयोः—having the ‘same meaning’ ? Witness बलाकाव्यवहारः, which means ‘counting’, and ब्राह्मणपणनम् which means ‘laudation’ ; so do not come under the restriction, and admits of a बघ्टोसमास with द्वे बघ्टौ ।

नित—। समर्थवति इति समर्थः एकाचकः, पचादच । उचौ तु बन्धस्य तुल्यार्थता इति उच्यते । यथा समः पर्वः चनवीः समवी, बन्धन्यादिः ।

६१९ । दिवस्तदर्थस्य ॥ २।३।५८ ॥

वी—। शूताथस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि पष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । ‘तदर्थस्य’ किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ।

Of दिव meaning 'to trade' or 'to gamble with dice' the कर्म takes वष्टी । Thus शतक &c.—stakes a hundred. Why तदर्थक ? witness वाच्यं दीव्यति which means belands etc.

नित— । य पूर्वप्लोक्तः चर्चः चकत् तदर्थः कृताद्यर्थक इत्यर्थः । तस्य ॥ चर्चं तर्हि पूर्वप्ले एव द्विविधीकृतः ? श्रेय इत्यस्य चतुर्विधत्वं दिव्येः पूर्वनिमित्तः । चतुर्धा-
कृतो वाच्योऽपि कथयितुं लिङ्गमेव सदाहरति । द्वितोयापवादः षष्ठी । अतदेवमिति
कर्मपञ्चा वा कनालः ॥

६२० । विभाषोपसर्गे ॥ २।३।५८ ॥

दी— । पूर्वयीगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

If an उपसर्ग precedes, the कर्म of दिव takes षष्ठी optionally.
Thus शतक etc.

नित— । उपसर्गे इति तदर्थक दिवः कर्मणि विभाषा षष्ठी कान् । इह-
चकत्वा तुल्ये द्वितोया भवति । श्रेय इति न सम्बध्यते, पूर्वेषु तुल्यविषयत्वात् ।

६२१ । प्रेष्यजुषोहविषो देवतासम्प्रदाने ॥ २।३।५९ ॥

दी— । देवता-सम्प्रदानके अर्थे यत्तमानयोः प्रेष्यजुषोः
कर्मणि हविषो वाचकात् शब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये आगस्त्य
हविषो वषाया मेदसः प्रेष्य अनुजुहि वा ।

Of the roots प्रेष 'to despatch' and जु 'to speak out' the कर्म, if it is a sacrificial offering, takes षष्ठी when the उपसर्गान् is a god. Thus चषवे कान्तस्य प्रेष्य, चषवे कान्तस्य अनुजुहि etc.—Despatch the goat unto Agni, Dedicate the goat unto Agni etc.

नित— । 'प्रेष्य' इति शब्दा निवेद्यात् इयु वतो दिवादिभ्यश्च । प्रेष्यस्य तुल्य
देवतास्य, तयोः । अर्पित इति षष्ठी । हविषाचकान् शब्दादिभ्यः । इह श्रेय इति
निमित्तम्, कर्मणि इत्युपसर्गोऽपि षष्ठी कान् । अविपरिवर्त्यते । देवता-सम्प्रदाने अर्पितम्

तस्मात् विधये । प्रथमं चोः कर्मणि इतिः वही ज्ञात् दीवतासम्पदायै विधये इत्यन्वयः ।
 इत्यात् प्रत्ययानुपनिर्गमना, तत् इतिः वही इति 'इतिवो नाचकात् सन्दात् वही'
 इत्यर्थः । एतदेवाह—'दीवता सम्पदान' यस्मिन् तत्ताविधे 'चये' विधये 'वरीणामहोः
 प्रथमं चोः' चालोः 'कर्मणः' कर्मभूतस्य 'इतिवो नाचकात् सन्दात्' इत्यादि । चयवे
 इतिः प्रथमं, इतिः प्रथमं, प्रदीहि इत्यर्थः ॥ इह इती प्रत्युदाहरणे "प्रथमं वीरिति
 किम् ? चयवे ज्ञानं इतिवो मीदो लुपुषि" इत्युक्तम् । प्रथितमन्त्रप्रयोगेऽपि इती
 भावो च "इन्द्रादिभिः ज्ञानं इतिवो मीदः प्रथितं प्रथ्य" इत्येवोदाहरणम् । उच्य-
 यत ज्ञानमन्त्रे कर्मविभक्तिः प्रदर्शिता । तत् ज्ञानोऽपि इतिरेव इति भाष्यान्वयः, तदनु-
 वागिनी इतिः । मन्त्रास्तु ज्ञानी न इतिरिति मन्त्रा 'ज्ञानस्य' इति प्रथे वहीनाहुः ।
 ज्ञानस्य मन्त्र इतिः वा मया यत् मीदः तस्य प्रथ इति तैत्तिरीयान्वयः । एतदभाष्यविरुद्धम् ।
 शिववर्णा सन्त्या उदाहरणप्रत्युदाहरणयोः 'ज्ञानम्' इत्यसङ्गता चित्तीया । तत् ज्ञान-
 चोत् यद्वचोयन् उपेक्षा एव मयाः ॥ यत्र ज्ञानविकारमन्त्राः इति विशेषणमुक्तं व्यास-
 कृता तदपि चिन्ताम् । उदाहरणे अत्रत्यः सप्त विशिष्यस्य । उदाहरणे प्रथ इति
 खोटि मध्यमपुनरेकमचननीय विधयः साहचर्यात् त्रुत्तातीरपि तदिव इत्याहुः ॥

४२२ । कृत्वोऽर्थाप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ २।१।४४॥

दी— । कृत्वोऽर्थाणां प्रयोगे कालवाचिनि अधिकरणे शेषे
 पृष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वम् अनहो भोजनम् । द्विरनहो भोजनम् ।
 शेषे किम् ? द्विरहन्यध्ययनम् ।

In connection with affixes having the sense of कृत्वञ्च, the
 अधिकरण, if a काल and if regarded as शेष, will take वही । Thus
 पञ्च etc.—five meals a day. Why इह ? Witness द्विरहनि etc.
 which has the usual वही in the अधिकरण there being no
 शेषविशेषः ।

नित—। 'कृतम्' इति कृतसुप् प्रत्ययकार्थे कृतशब्दात् । कृतः कर्तृः एवम् ।
 कृतोऽर्थः । तेषाम् । "संज्ञायाः क्रियाभ्यादपि—" (२०८३—३।४।१०) इति कृत-
 सुप् । "वित्तिचतुर्थाः सुप्" (२०८६—३।४।१८) इति सुप् । एतावन्ति विभक्तयः ।
 शिबे इत्यसि । अत्रापि अहमीजनम् इति समासनिष्ठस्ये नवनम् ॥

६२३ । कर्त्तुं कर्मणोः कृति ॥ २।३।६३ ॥

दी—। कृत्योगे कर्त्तरि कर्मणि च पट्टी स्यात् । कृत्यास्य
 कृतिः । अगतः कर्त्ता कृत्यः ।

In connection with a कृत, undeclared कर्त्ता and कर्म take पट्टी ।
 Thus कृत्यस्य etc.—Krishna's work—where कृत्य is the कर्त्ता and
 is in the पट्टी । Also अगतः etc.—Krishna is the creator of the
 universe—where अगत is the कर्म and takes पट्टी ।

नित—। अनभिहिते इत्यसि । कृति प्रत्यये केनैव कृता बुद्धौ वाः कर्त्ता वा कर्म
 अनभिहितं, तत्र पट्टी इत्यर्थः । जेबे इति निष्ठसम् । चतुर्थे कर्त्तरि—भावे विहि
 त्वात् कर्मणि ; भावे कृति, कृत्यस्य कृतिः । द्वितीयायाः पट्टी । चतुर्थे कर्मणि—
 कर्त्तरि विहि, अगत्य चकार कृत्यः ; कर्त्तरि कृति, अगतः कर्त्ता कृत्यः । द्वितीयाय-
 याः पट्टी ।

दी—। "गुणकर्मणि वेप्यते" (वाचिक) । नेता अश्वस्य
 सुप्तस्य सुप्तं वा ।

The चप्रधान कर्म optionally takes पट्टी in connection with a
 कृत । Thus नेता etc.

नित—गुणकर्म इत्यप्रधानं कर्म । तत्र पट्टी वा कृतम् । प्रधाने भित्ति पट्टी ।
 उदाहरणे चः प्रधानं कृत्यः चप्रधानं कर्म । एषे पट्ट्या कृत्ये अनभिहिते कर्मणि
 द्वितीया ।

दी—। कृति किम् ? उद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कृतम् ।

why any 'कृति'—i. e. in connection with a कृत ? This is to

show that वही is not allowed in connection with a तद्धितः witness कृतपूर्वी कटम्—He had made a mat before. Here कट the कर्म does not become कटस though undeclared.

नित—। इह क्रियादीने हि कर्त्ता कर्मता चोपजायते, तत् “कर्त्तृकर्मचोः” इत्येतावदेव क्रियायीनो भव्यते । क्रिया च धातौ तिङ् शीमात् ज्ञेयमात्रं भव्यते मानसा । तत्सिद्धिं च कृति च कर्त्तृकर्मचोः मूढो इत्यायाति । उत्तरमत् “न चोक्तम्” (१२०—२१२६८) इति तिङ् शिबिदा यही । तत् कट्टीति भिनापि कृति एव भविष्यति, किं कट्टयकृते ? इति पृच्छति ‘कृति किम्’ इति । उत्तरमाह— ‘तद्धिते ना मूत्’ इति । तद्धितेऽपि कृति इती क्रियाया अन्तर्भावो दृश्यते, तथा रचं वदति इत्यर्थे रच इत्यत्र । तादृशे तद्धिते अनुक्तं कर्त्तरि कर्मणि वा यही ना भूत् एवमर्थे ‘कृति’ इत्याह ॥ अतोदाहरणं कृतपूर्वी कटमिति । इह कर्मचः चविषयायां ‘कृतमनेन’ इति भावे त्तः । ततः ‘पूर्वम्’ इति क्रियाविशेषणयोरे ‘कृतं पूर्वमनेन’ इति सुपुसुपेति समासि ‘सपूर्वाच्च’ (१८८०—५१२८०) इति इतिग्रन्थे तद्धिते, कृतपूर्वी चयमिति कर्त्ता उच्यते । य च कर्मणि कर्त्तृचित् सफलः इति आमा- ज्ञातो विज्ञायते । यदि कर्त्तृत् विशिष्टविज्ञानार्थो कर्त्तृन् कर्मणि सफल इति पृच्छति, तदीतरं कटकरचे इति, यदा कटं कृतपूर्वी चयमिति । इह तद्धितः कर्त्तारमभिधत्ते न कर्म । कृत कृतग्रन्थः कटग्रन्थे कर्मचा सम्यक् चमिष्यन्त्ये जातेऽपि तद्धितान्तरितः कर्त्ताभिधातुं न प्रभवति । ए’ कर्मणि अनुक्तं यही प्रचल्यते, ‘तद्धिते ना मूत्’ इति निश्चितं न भवति । तत् कृतपूर्वी कटम्’ इत्येव, न च ‘कृतपूर्वी कटस’ इति ॥ कटः कृतः पूर्वमनेन इति विवक्षितं तु कटग्रन्थेन सम्यक् कृतग्रन्थः चरामर्थात् पूर्व- ग्रन्थेन न समन्वितं तद्धितोत्पत्ति न जातम् । तेन ‘कटः कृतपूर्वी इत्यग्रन्थ एव ।

१२४ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६ ॥

दी—। उभयोः प्राप्तियस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव यही । आश्चर्यार्थो गवां दोहोऽपीपेन ।

when वही is available in both कर्त्ता and कर्म in connection with क्त, the कर्म alone will have it. Thus चायसौ etc. where वही having भवे चल्, both कर्त्ता and कर्म are चतुर्थ and therefore eligible for वही ; but the कर्म, i. e., सौ has it, the कर्त्ता taking तृतीया as usual.

नित— । ‘उभयोः’ कर्त्तरि कर्मणि च इत्यर्थः । ‘वाचिः’ उपसृष्टिः चक्षुः इति शेषः । नो हि क्त, कर्त्तृकर्मचो विहाय चत्तुर् विहितमिवर्त्त भावं वा कार-
कात्तरं वा, तत्र चर्त्तमिति कर्त्तरि तृतीया कर्मणि च त्रितीया वाचिना पूर्वसूत्रेण वही प्राप्नोति । सा च चनेन नियम्यते ‘कर्मणि एव वही कर्त्तरि तु वधा-
शब्दा तृतीया । दोह इति वाच्ये चल्, कर्त्तृकर्मचो चतुर्थे । तत्रः कर्त्तरि तृतीया कर्मणि वही ।

दी— । “स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नाथ” नियमः” (वाचिक) ।
भेदिका विभित्ता वा रुद्रस्य जगत् ।

The restriction that the कर्म alone takes वही does not exist in connection with क्त and च in the feminine. Thus भेदिका etc.—Rudra destroys or wants to destroy the universe,

नित— । जिया प्रत्ययः स्त्रीप्रत्ययः । स्त्रीप्रत्यययोरिति सप्तमी । चल् इति क्त, क्त चो जियात् । चकार इति “च प्रत्ययात्” (३२०८—३२।१००) इति विहितः चत्तयः । जिया चः चत्तयः चत्तयश्च तयोर्वि चर्त्त नियमः, उभयप्राची कर्म-
चोच इति नियमो न ज्ञात् । तदा उभयोरिव कर्त्तृकर्मचोः वही इत्यर्थः ।

दी— । “शेषे विभाषा” (वाचिक) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके ।
विचित्रा जगत्ः कृतिहरेः हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषा-
मिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचार्येण आचार्यस्य वा ।

In connection with other affixes, the restriction is optional. Here some say ‘other’ means ‘other क्त affixes in the feminine.

Thus विचित्रा etc. Here कृतिः has क्तिन् in the feminine ; the restriction is optional, so the कर्ता may take वच्ती or the usual वतीया । Others again take 'other' meaning any other क्त affixes.' Thus वन्दान् etc. Here the affix in अनुभाषणम् is कृत् in the neuter, yet the restriction is optional according to this view.

नित— । इह कैचित् पूर्वार्थि कान् 'औपत्यवतीः' इत्यनुवर्तयन्ति । ततो वचन-विपरिवादेन 'नेषे औपत्यवती विभाषा' नियमः प्रवर्तते इति व्याचक्षते । चकाकारमित्रे औपत्यवती चतुस्ते कर्मणि वच्ती कर्त्तरि तु वतीया च वच्ती च इति तेषामाशयः । 'औपत्यवती' क्तिन् ? वन्दानामनुभाषणमाचार्येण इति वतीयेव । अन्य पुनरित्यानुवर्ति नैवन्ति । ये हि "कर्त्तृकर्मणोः—" (६२९—२।१।६३) इत्यतः 'कृति' इत्यनुवर्त्ता 'कर्मणिष्वच' औपत्यवदप्य विशिष्यमनादित्येव सामान्यतो वचयन्ति—'नेषे' चकाकारमित्रे 'कृति' कृत्वात्रै 'विभाषा' नियमः ॥

६२५ । कस्य च वर्त्तमाने ॥ २।१।६७॥

ही— । वर्त्तमानार्थस्य कस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । "न लोके—" (६२७—२।१।६८) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

In connection with क्त in the present tense the undeclared कर्ता takes वच्ती । This removes the prohibition "न लोके—" (627) Thus राजा etc.—Approved, known or honoured by kings. In this the कर्ता is राजान् in the वच्ती ।

नित— । 'वच्ती कान्' इत्यत्र 'चतुस्ते कर्त्तरि वच्ती कान्' इत्यर्थः । "मतिमुद्धि—" (३०८६—३।१२८८) इति वर्त्तमाने लो विहितः । क्व क्तम् । तत् "कर्त्तृकर्मणोः—" (६२९—२।१।६३) इत्याव विधायति किमर्थं पुनर्वचनम् ? तदाह कौपत्यवतीर् "न लोके—" इति निषिद्धा वच्ती, सा चेह पुनर्विधीयते । नत इत्यादिषु वर्त्तमाने कर्मणि क्तः । क्तं कर्म कर्ता चतुस्तः । अनेन च कर्त्तरि वच्ती ।

३२६। अपिहरणवाचिनश्च ॥ २।३।६८ ॥

ही—। तस्य धोगे षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

In connection with क्त declaring an अपिहरण, the undeclared कर्ता and कर्म take षष्ठी । Thus इदम् etc.,—Here they sat, here they slept, this way they went, here they took their meals.

नित—। ‘कृत्’ इत्याहुरनेति । “जीह्विकरणे च—” (३०८०—३।३।७६) इति अपिहरणे विहितस्य कृत्वा इत्यर्थः । अदाहरणे एवानिति अनुक्ते कर्तापि षष्ठी । आसते अशिविति आसितं पीठमित्यर्थः । एवं शयितं शय्या, गतं मार्ग, भुक्तं भोजनमात्मन् । आसितशयितयोः चातोरकर्मेकत्वात् कर्ता एव अनुक्तः, तत्रेव च षष्ठी । गतभुक्तयोस्तु कर्म जीह्वि विवक्षा सम्भवती, तदा तत्रापि षष्ठी—इदमेषां गतं ग्रामस्य, भुक्तमोदनस्य इति । “उभयप्रापती—” (३२४—२।३।६६) इति निबन्धस्य “कर्तृकर्मयोः—” (३२३—२।३।६५) इतिानन्तरं प्रति एव प्रवर्तते न उत्तरान् विधीन् प्रति । “पुरस्तादपवादो चमत्तरान् विधीन् नावधे नोत्तरान्” ॥

३२७। न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थतृणाम् ॥ २।३।६९ ॥

ही—। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः—कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः—हरिं दिदृक्षुः, अस्मिन्हरिष्णुर्वा । उक्तः—देत्यान् चातुको हरिः ।

In connection with क्त derived from कृट्, क्रीड् etc., & क्त ending in उ, the क्त affix उक्तञ्, an indeclinable कृत्, affixes क्त and कृत्, affixes having the meaning of कृत् and the affixes जानन्, जानन्, गच्छ, हन्, the undeclared कर्ता and कर्म do not take षष्ठी । Thus—(substitutes of कृट्, etc.) कुर्वन् etc., the कर्म being कृष्टिम् not कृष्टः ; (उक्तरान् कृत्)—हरिं etc, the कर्म appearing as कृष्टिम् not कृष्टः ; (उक्त)—देत्यान् etc, not देत्यानाम् etc.

मित—। “—कति” (३२९—३३१) इति प्राप्ता ऋतो प्रतिनिधये ‘लोक’
 शब्दस्य च उ चक इति चकः । ‘क’ इति ह्रस्वः सकारः । तेषां ललात् प्राप्ते निषेधः ।
 सकारस्यो धात्वात् प्रबोधाभावादादिभिरुदाहरति आदिभ्य इति । अह, मानन्, कानन्
 अह प्रवादको आदिषाः । उ इति इच्छा-चोऽपि यत्तम् । उदीदाहरणेन कतः कर्तारि
 विहितः इति उक्तः कर्ता कर्म चानुक्तम् । तत् चतुर्थे कर्मेणि प्राप्तावाः यस्या
 निषेधात् द्वितीयेन । “कृतिक” (३११) इति निषेधात् तिकत् न कत् ।
 तेन आदिष्वेव तिक नोदाहरति ।

दी—। “कमेरनिषेधः” (वार्तिक) । लक्ष्म्याः कामुको
 हरिः । अव्ययम्—जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा—
 विष्णुना हता देव्याः । देव्यान् हतवान् विष्णुः । सख्यार्थाः—
 ईषत्करः प्रपन्नो हरिणा । तन् इति प्रत्यहारः—“लटः शतृ-
 शानचौ—” (३१००—३१२२४) इति तृस्तदादारभ्य आ तृनो
 (३१२५—३१२२५) नकारात् । शानन्—घोमं पवमानः ।
 शानन्—आत्मानं मण्डयमानः । शतृ—वेदमधीयन् । तन्—
 कर्ता लोकान् ।

The prohibition does not affect कर्म with क्तञ्च in nonscrip-
 tural writings. Thus कृत्वाः etc. with चतुर्थी in the चतुर्थे कर्मे as
 required by “कन् कर्मेणीः—” (623). (कन्च) जगत् etc. not जगत् and
 सुखम् with चतु । निष्ठा is the designation of क्त and क्तञ्च । In
 विष्णुना etc. the क्त is in the कर्मेवाप्य, hence the कर्ता is चतुर्थ, so
 विष्णुना not विष्णोः । (खल्वह) देवत् etc. has खल्व in the कर्मेवाप्य, so the
 चतुर्थकर्ता is हरिणा not हरिः । तन् is a general name here for all
 affixes beginning with the ह in “—हृशानचौ—” (3100) and
 ending with the न् of “तन्” (3115). Thus—(मानन्) लोभं etc.

मित—। कमेरिति उक्तं विषये भाषायां ऋतोनिषेधो न । प्रलोकार्धस्य
 कर्तृभावाद् दृष्ट्यात् क्त्वादि । एतेन दत्तावयवत्वात् अतएव क्तञ्च । मानन् चतुर्थम्

एव, परं आदिबलात् प्राग्वैय गृहीतः सः) इतरे तु “पृष्ठ—” (११००—११२।११३)
इति नामन् “साप्तीक—” (११०८—११२।१२८) इति चामन्, “इक्ष्वा—”
(१११०—११२।१३०) इति ब्रह्म, “वन्” (११२५—११२।१२५) इति वन्, इति
चलारः । इकारं ब्रह्मण्यः प्रत्ययः, प्राग्वैय आदिबः इति भेदः । तत् वेदमधीव-
न्निमग्नधीवन्निमि पदार्थोपदन्ति न अभितन्वन् । आदिबपदे एव चाकनेपदपरम-
पदमन्वन्ता । असा तु यतुर्न तथा । एवं एवमानः मुक्त्यमानः इत्यादियपि नामने-
पदसंज्ञावत्कः ॥

दी—। “द्विषः शत्रुवा” (वाचिक) । मुरस्य मुरं वा
द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकपञ्चयाः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु
स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य निष्युः ।

The prohibition of षष्ठी in connection with मृत् after द्विष is optional. Thus मुरस्य etc.—The enemy of Mura. All this prohibition is of षष्ठी in कर्ता or कर्म regarded as कारक । If treated as जेव the षष्ठी is unavoidable. Thus ब्राह्मणस्य etc.—a worker for Brahmans etc.

मित—। द्विषन् मृत् । “द्विषीडमित्” (११११—११२।१११) इति मृत्-
मत्तयः न आदिबः । कारकपदोति कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी । ब्राह्मणस्य कुर्वन् इति
ब्राह्मणस्य निष्युः इत्यादि । आदिबः एव ॥

१२८ । अकेनोभविष्यदाधमर्त्यायोः ॥ २।३।७० ॥

दी—। भविष्यति अकस्य भविष्यदाधमर्त्याये नञ् योगे
षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गमी । शतं दायी ।

षष्ठी is prohibited in connection with नञ् implying futurity and क्त्वा implying both futurity and indebtedness. Thus in सतः etc.—The protector of the good is being born—the protec-
tion is a future event, hence सतः in the plural of द्वितीया । In व्रजं
etc.—bound for the dairy-farm—the reaching of the farm is a
future.

event, so ज्ञानम् not ज्ञानम् । In वरं etc.—he has to pay a hundred—the payment is a future event.; hence ज्ञानम् not ज्ञानम् ।

मित— । भविष्यति चोपाधमर्थो न चोपाधमर्थो विहितस्य चकप्रत्ययस्य इन्द्रप्रत्ययस्य च योनि वृत्तौ न ज्ञातु इति चचरायः । चकप्रत्ययस्य चोपाधमर्थो न विहितस्य तु तस्य भविष्यदर्थे एवैव वाच्यः । वहाह भविष्यत्यस्येत्यादि । चक इति “सुसुतृष्य ली—” (१२०५—१२१०) इति विहितो यत् । इन् इति चोपाधिवत् इति ; “चापमन्-चापमन्सोः—” (११११—१२१०) इति चिनेय वाचकः । पाचक इति भविष्यति यत् । यमी इति “भविष्यति भविष्यदर्थः” (११११—१२१२) इति भविष्यति इति । नामोति पाटे वाचककाटु विरिति गानेयः । दायीति चापेयस्यो चिनिः ।

६२६ । कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २।३।०१ ॥

दी— । षष्ठी स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । ‘कर्तरि’ इति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । “भण्यगेय—” (२८६४—२।४।६८) इति कर्तरि यद्विधानात् अनभिहितं कर्म ।

The कर्ता optionally takes षष्ठी in connection with a क्त affix. Thus मया etc. Why say कर्तरि only ? Witness गेयो etc.—the little fellow is chanting Saman hymns—where the क्त affix ज्ञातु in गेयः being in the कर्तृवाच्य by the rule “भण्यगेय—” : (2894) the कर्तृ is undeclared, and always takes षष्ठी ।

मित— । अनभिहिते इत्यसि । ‘ज्ञानानां’ योनि अनभिहिते ‘कर्तरि’ षष्ठी विहितः, कर्तारि तु मिलैव षष्ठी । गेयः साम्नां न तु सामानि अपि ।

दी— । अत्र योगी विभज्यते—“कृत्यानाम्” । ‘उभयप्राप्तौ’ इति ‘न’ इति अनुवर्तते । तेन—नेतव्या व्रजं गायः कृष्येन । सतः ‘कर्तरि वा’ । उक्तोऽर्थः ।

Here कृष्यानाम् has to be separated from its connection with the rest of the rule. Thus "कृष्यानाम्" becomes a rule by itself. With "उभयप्राप्ती" (624—2, 3, 66) and "न" (627—2, 3, 69) following, this gives "उभयप्राप्ती न कृष्यानाम्"—वडो is not allowed if both कर्ता and कर्म remain अनुक्त in connection with a कृष्य affix. Thus नीतव्या; etc.—Krishna has to take the cattle to the farm. Here नीतव्या; has तव्य in the कर्मवाच्य, the प्रधानकर्म, which is नी, becoming उक्त । Both the कर्ता, i. e. कृष्य, and the प्रधानकर्म, i. e., तव्य are अनुक्त । Thus there is उभयप्राप्ति and वडो being disallowed the usual तृतीया in the अनुक्तवाचा and द्वितीया in the अनुक्तकर्म appear. Next comes the remainder of the rule i. e., "कर्तरि वा" । This is taken with "कृष्यानाम्" only and not with "उभयप्राप्ती" and "न" also. The meaning is explained already under 629 above.

नित—। नीतविभागात् 'कृष्यानाम्' इत्येवं सूच्य । अनुकृष्या वा "उभयप्राप्ती न कृष्यानाम्" इति भवति । कृष्यानां नीते कर्ता च कर्म उभयं यदि अनुक्तं भवति तदा न कर्तरि वडो नापि कर्मणि इति तत्कारणः । उदाहरणे "नीतव्याः" इति प्रधाने "नीतकृष्यकर्म" (२०२४, वा) इति वचनात् प्रधाने कर्मणि कर्मः । तेन 'वाचः' इति उक्तं भवति । कृष्येन इत्यनुक्तः कर्ता, प्रत्ययमिति अनुक्तः कृष्यकर्म । उभयत्र च वडो निषिध्यते । कर्मण्यधिकृतो तु 'एककर्मणि विधत्ते' (६०२ वा) इति प्रत्ययं कर्मण्ये वा । "कर्तरि वा" इत्यत्र उभयप्राप्ती न इति न संभवति, तेन सूचीकृत एवार्थः प्राप्यतः ।

६३० । तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २।४।७२ ॥

टीका—। तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । तुल्यः समः वा कृष्यस्य कृष्ये वा । अनुलोपमाभ्यां किम् । तुल्योपमा वा कृष्यस्य नास्ति ।

इतीवा alternates with वही in connection with words meaning तुल्य equal. Thus तुल्य etc. Why say चतुर्थीपनाम्नाम् ? Witness तुल्य etc. where the usual वही alone is allowed.

निरु—। तुल्य चम्पाने पुरादिः । कर्मणि करणे वा चम्पाने तोषा इत्यनेन भाव्यम्, तुल्य इति तु भवति इदं निपातनाम् । तुल्योपनाम्नाम् कर्मणापनी तुल्यार्थी इति इतरदत्तः । शिवे वही एव प्राप्ता, पक्षे इतीवा निधीयते । तेन तुल्यं तत्र पाश्चात्त्ये इतीवा वस्तुतः तत्र तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तत्रापि सूत्रं “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” (१०००—५।४।११५) ॥ इत्यादयस्तुल्यताया योतनाः, न हि ‘तुल्य’ इति तेषामर्थः । तेन गौरिव नवय इत्यादिषु इत्यादिसौम्ये वही न भवति ॥ उपपद्विभक्तिरियम् ॥

६३१ । चतुर्थी आशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलमुत्सार्थहितैः ॥ २।३।७३ ॥

टी—। एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्, पक्षे वष्टी आशिषि । आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । ‘आशिषि’ किम् ? देववृत्तस्य आयुष्यमस्ति । व्याख्यानात् सर्वत्र अर्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्त्यतरी न पठनीयः ।

When a hope is expressed चतुर्थी alternates with वही in connection with words meaning आयुष्य etc. Thus आयुष्य] etc.—May long life be assured unto Krishna. Similarly मद्रं etc. Why आशिषि ? witness ईशदत्तस्य etc.—Devadatta has a long life—which expresses an accomplished fact and no hope ; hence चतुर्थी ॥ no longer available. These words have to be taken as giving meanings only. hence synonyms are included, that is

how the rule is interpreted. भद्र and भदु are synonymous, hence one of them should be omitted.

वित्त—वेवे वट्टा मात्तावां चतुर्थार्थं वचनम् । देवदत्तस्य दत्तादि सकृद-
वचनमात्रं तत्र चागोरभावात् चतुर्थी न भवति ॥

सुबर्त्तप्रकरणे—सप्तमी

६३२ । आधारोऽधिकरणम् ॥ १।४।४५ ॥

दी— । कर्त्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठयाया आधारः कारक-
मधिकरणसंज्ञः स्यात् ।

The कारक which is the indirect field of operation of a क्रिया through its कर्त्ता or कर्म on which the क्रिया directly operates, is called अधिकरणम् ।

वित्त—आधिरुद्धे अस्मिन्निष्ठायाः । कस्याधारः ? क्रियायाः । कुतः ? कारके
इत्यधिक्रियते, कारकेत्यस्य क्रियाजनकत्वम् । एवमाचिन्ता क्रिया । तस्य एव
आधारः ॥ ननु क्रिया हि कर्त्तृनिष्ठा कर्मनिष्ठा वा । तत् कर्त्ता वा कर्म वा साक्षात्
क्रियाया आधारः किमेतदधिकरणमिति ? अत्र कर्त्तृकर्मयो एव क्रियाया मुख्य
आधारः । अत्र पुनरायोरभिधानं तदपि परस्परान्वयमेव क्रियाया आधार इत्युच्यते ।
तदेव अधिकरणम् । अत्र कर्मयो एव साः कर्मावः, तथा 'कर्त्तृकर्मद्वारा' इत्यादि ॥
'कारके' इत्यनुवर्त्यते । तेन सूत्र "कारके आधारोऽधिकरणम्" इति निमित्तीकृत्यः ।
एतेन अधिकरणमपि कारकम् । तथाच 'आधारः कारकम्' इत्यादि ।

६३३ । सप्तम्यधिकरणे च ॥ १।३।३६ ॥

दी— । अधिकरणे सप्तमी स्यात् । अकाराद्गुरान्ति-
कार्त्तव्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिध्यापकश्च इत्याधारस्त्रिधा ।

कटे आस्ते । स्थावरां पथति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्ना-
स्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा , “दूरान्तिकार्येभ्यः—” (६०६
—२।३।३६) इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः
कृत्स्नाः ।

The seventh triad of case-affixes should be attached to an
चक्षिभरव । The च in the rule attaches सप्तमी to words meaning
far and near. चाधार is of three kinds, arising from contact, from
the subject-matter, from pervasion. Thus कटे etc.—sits on a
mat (contact), खाद्यां etc.—cooks in a pan (contact), मोक्षे, etc.
(दैवविक) । Soul pervades everything (pervasion). An instance of
दूरान्तिकार्ये is वनस्य etc. In this case four affixes are available
including the three allowed by the rule “दूरान्तिक—” (605—
3. 3. 45).

नित—। ‘दूरान्तिकार्येभ्यः’ इति पूर्वस्त्वादनुक्तवत्ते । इत्यत्र प्रातिपदिकार्ये
सप्तमी ॥ ऋचः संयोगः । उप सनीपि ऋचः उपस्येव । तेन निर्वृत्तः तत्र भवः वा
चौपद्ये विक्रमः । विषयः प्रतिपाद्योऽर्थः । तेन निर्वृत्तौ दैवविक्रमः । अभिव्यापकः सप्तम-
संयोगी ॥ कटे चास्ते इत्यत्र चासन्नक्रियायां चाधारः, कर्ता देवदत्तः, तत्र चाधारः कटः
परम्परया क्रियायां चपि चाधारः कट एव । खाद्यां पचतीत्यत्र पाचक्रियायां चाधारः
कण्डुकाः, तेषां चाधारः खाद्यौ । परम्परया तु क्रियायां चाधारः खाद्यौ । चाद्ये कर्ता
उपस्येवः कटः द्वितीये कर्मणा उपस्येव खाद्यौ । मोक्षे इच्छा इति मोक्ष इच्छायां
विषयः । सर्वस्मिन्नास्मा सर्वमभिव्याप्तमित्यर्थः ॥

दी—। “तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्” (वार्तिक) ।
अधीती व्याकरणे । अधीतमनेन इति विग्रहे “इष्टादिभ्यश्च”
(१८८८—५।२।८८) इति कर्त्तरि इनिः ।

Of त्, when it takes इनि, the कर्म will have सप्तमी । Thus
अधीती etc.—Well-read in grammar. with the exposition अधीत-

अनेन the तद्धित affix इनि is attached by the rule "इटा—" (1888) to declare the कर्ता । The undeclared कर्म, which is व्याकरण, takes सप्तमी instead of द्वितीया ।

नित— । 'क' इति ज्ञानं कल्पते । इतो विषयः इन्विषयः । इतो विषयो यो ज्ञानशब्दः तस्य कर्मवि अनभिहिते सप्तमी स्यात् । अथ इन्विषयः कः । न इटादिकु पठ्यते । अथोतशब्द इटादिः भावे कः । अथोतो इत्यथोतवान् कर्ता कल्पते । किमथीतं तेन इति तु न विवक्षितम् । तद्धितोत्पत्तेः परं व्याकरणमिति कर्म विदुष-
स्याप्यते तत् केन अनिधीयताम् ? न तद्धितेन, तेन हि कर्ता उक्तः । नापि 'अथोत' इति ज्ञानेन तत् भावस्तुत्या तद्धितशब्दो अत्यसूतम् । तद्धितेन व्यवहिततात्पर्यात् भाव-
इत्यर्थं निष्काल्य कर्मसाधनस्य अथ' क्रियतां योनः ? एकमवभिहिते तद्धितम् कर्मवि
“कृतपूर्वो कटम्” (६२३) इतिवत् द्वितीया प्राप्नोति । तदपवादः सप्तमी । नक्त
कृतपूर्वो कटे इति अथ' न भवति ? अथठे—कृतपूर्वशब्दः इन्विषयः कर्म', न तस्यो
ज्ञान इति सप्तमी न भवति ।

दी— । “साध्वसाधुप्रयोगे च” (वार्तिक) । साधुः कृष्णो
मातरि असाधुर्मातुले ।

सप्तमी should be affixed in connection with साध and असाधु ।
Thus साधुः etc.

नित— । क्रियाया अभावात् विषयवर्गा यातायां वचनम् ॥ “साधुनिपुत्राभ्याम्—”
(६३०—२।१।३३) इति चर्चायां सिद्धा सप्तमी । नापिकनिदिननर्चायेम् ॥ मातुलः
कर्मः । इह काशीतीति साधुः । कः साधुः स मोक्षनक्रियायाः कर्ता । यस्मिन्
साधुचकारिणश्चरत् तस्याः इति वैचित्तवार्तिकं प्रत्याचक्षते ॥

दी— । “निमित्तात् कर्मयोगे” (वार्तिक) । निमित्तमिदं
कर्मम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

“कर्मणि क्रीपिन् इन्ति कन्ययोहन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु कर्मरी इन्ति सीन्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतो मृतीयात्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको
गन्धमृगः । 'योगविशेषे किम् ? वेतनेन धान्यं लुप्ताति ।

If the निमित्त of an undertaking is connected with the **कर्म** it takes सप्तमी । Here निमित्त is the object, the reward &c. योन is contact or समवाय । Thus—The leopard is killed for its skin, the elephant for the tusks, the chowrie—deer for the chowrie, and the musk-deer (or civet-cat) for his sac." Here the leopard &c. are the कर्म, the skin &c. are what attract the hunter—the reward of the hunt—the निमित्त ; this निमित्त again is connected with the कर्म i. e., the leopard &c. ; hence कर्मणि &c. in the सप्तमी । Evidently हतोवा was expected by the rule "हेतो" (558—22'22) but it is ousted by this Varttika. सीमा is scrotum ; पुष्कलक is the musk-deer or better civet-cat. Why mention particular kinds of योन ? Witness वेतनेन &c.—reaps corn because paid for it. Here the wages received have connection with the corn, no doubt, but the connection is neither contact nor समवाय । Hence वेतनेन in the हतोवा as usual.]

नित्य— । निमित्तं क्रियाफलं यदर्थं क्रियारम्भः । क्रियाफलवाचकात् कदात् सप्तमी आत्, यदि फलं क्रियायाः कर्मणा युक्तं आत् । हेतुवतीवापवादः । 'कर्मणः' यदर्थः । इत्यर्थ, सापेक्षक इत्यत्र युक्तकर्मादीनां वा, सम्बन्धः 'समवायः' । 'कर्मणि' व्यापकर्म मे सादिति हेतोः, दन्तयोः सज्जदन्तो मे सातानिति, 'हेतुषु' नाम मे सादिति, 'लोकि' सवनाभिः गन्तव्यस्थितयो वा मे सादिति । सर्वत्र कर्मा निज तेन क्रियाफलमेव युज्यते । वेतनं धान्येन न संयुक्तं नापि समवेतमिति हेतुवतीवा एव अस्ति । इह भाष्ये 'कर्मसंयोगे' इति पाठः । इभाषपि च एव । तथा व्याप्ते, भाषावती, चैयटिपि । हरदत्तस्य "कर्मसंयोगे" इति पाठं परिब्रज्य समवायमपि इहैव व्याख्यतु । तद्व्याख्यतं दीक्षितेन तद्व्याख्यानिब । नित्यमित्यभिप्रायमिति भववती

भाष्यकारणः ; यद्यनिमतं किमिति तेनेव नीतं “कर्मवीर्ये” इति ? किमर्थं वा “कर्मसंबोधे” इति नुबनिर्देशः कृतः ? यद्यप्यसौ संयोग इत्युपलक्ष्यं समवायस्यापि तदपि तर्हि किं न कटुटसुतं तेन ? किं वा भवतापि “योगे” इति पाठान्तरं कल्पितम् ? अतस्तमपि न्यत एव पाठान्तरं कटुटसुतं इत्येव कृतये इति चेत्, अस्तु ; परम् उदाहरणे तु संबोधनमनवायवोर्भावनिमित्तं को वीर्यः ? न हि दुष्परिहरा व्याप्तिप्रतापः । “कर्मिषु यमरीं हन्ति हन्तयोर्हन्ति कुप्यन्तरम् । यमैश्च धीमिन् हन्ति धीश्चि पुण्यवती कृतः” इति पादभ्यासादेन सुखरः परिहारः । किञ्च तर्हि समवायस्य प्रकटसुदाहरणम्, जाति-नुबन्धित्वात् इत्येव सम्बन्ध इति, तदेवेह कार्यं परिहृतम् ? एतच्च चिन्तितं उदाहरणमपि यतएव तेन “पुण्यवतः उष्टः, स धीश्चि वीर्याशान्तरं कृतो निष्ठातः” इत्याहुः इह व्याख्याय समवायपक्षे नीतस्वरतः पादः । तत्तु धीश्चितादिभिर्न सीदम् ॥ ननु कर्मवीर्यवीर्य-वीर्यपुत्र-कर्मवीर्य-सम्बन्धः समवाय एव, तत् तर्हि समवाये निष्टः कर्मवीर्यादिषु उदाहृती भावः ? उच्यते—संयोग इत्यत्र समिति प्रसङ्गे । प्रकटो लोकः संबोधः । कस्य प्रकटो लोकः ? यः साक्षादुपलभ्यते चाक्षुषो लोकः, द्रव्यवीर्योक्तः । यो हि चतुर्भोवते लोकः, जातिगुण क्रियायां द्रव्येभ्यः तस्यैव न गृह्यम् । तेन चाक्षुषवीर्याभावात् सुखितानि उदाहरणानि “हरिचं पलाय” इत्यादीनि च ॥

६३४ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २।३।३७

वी—यस्य क्रियायाः क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् ।

गोषु दुग्गमानासु गतः ।

वृत्तनी is attached to one whose क्रिया indicates another क्रिया । Thus गोषु etc.—He left while the cows were being milked, Here ‘milked’ is in वी and it indicates वननक्रिया । Hence वी takes वृत्तनी । Whose क्रिया—क्रिया in whom ; क्रिया may be in a वृत्तनी or a कर्म । The example is of one in a कर्म । Here is one in a वृत्तनी —प्राक्कालीनं यदीवानेन वृत्तः, left when the Brahmans were at study.

मित—। भावः क्रिया, तस्य लक्षणं सुखमम् । 'यस्य क्रियया' इति क्रियया चापारो लक्ष्यते । वस्तुतया क्रियया इत्यर्थः । क्रिया च कर्तृनिष्ठा कर्मनिष्ठा वा ॥ क्रियान्वारम्' इति अप्रसिद्धा अन्वा क्रिया । प्रसिद्धमेव अप्रसिद्धं लक्षयति न तु अप्रसिद्धं प्रसिद्धम् । कर्तृत्वा वा प्रसिद्धा, काचित् क्रिया यदि क्रियान्वारं लक्षयति, तदा तस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा सप्तमी भवति । गोपु इति कर्मत्वा क्रिया । कर्तृत्वायास्तु प्राग्भावेऽप्युच्यते नतः इत्याहुदाहरणम् ।

दी—। “अर्हणां कर्तृत्वेऽनर्हणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च” (वार्त्तिक) —सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

सप्तमी is attached to express the agency of the deserving, its denial to the undeserving, and also to express the reverse. This सत्सु तरत्सु &c.—the bad stay, the good cross over. Here the good deserve to cross over, hence सत्सु in the सप्तमी । Again असत्सु तिष्ठत्सु &c.—The good cross over, the bad stay. In this the bad do not deserve to cross over, hence असत्सु in the सप्तमी । Similarly असत्सु &c.

मित—। यी यं क्रिया कर्तुंमर्हति स तस्याः क्रियया अर्हः । तस्य कर्तृता सप्तमीवाच्या, अनर्हणानकर्तृता च तया, अनर्हणानकर्तृता अनर्हणा कर्तृता तर्हि च ॥ तरत्क्रियायां सन्त अर्हा असन्त अनर्हाः । सत्सु तरत्सु असन्त आसते इत्यस्य सन्तस्तरन्ति असन्त आसते इत्यर्थः । एवम् असन्तिष्ठति सन्तस्तरति इत्यर्थः । असत्सु तिष्ठत्सु इत्यादि । सन्तिष्ठन्ति असन्तस्तरन्ति इत्यर्थः सत्सु तिष्ठत्सु इत्यादि । असन्तस्तरन्ति इत्याद्यर्थः असत्सु तरत्सु इत्यादि ॥ यदा सन्तस्तरन्ति तदा असन्त आसते इत्यादि तु नार्हः । तथा सति सर्वदैव तिष्ठति वार्त्तिक' ज्येष्ठं भवति ॥ ६३६ । पष्ठी आनादरे ॥ २॥३६८ ॥

दी—। अनादराधिक्ये आबलक्ष्यो पष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।

कदति कदतो वा प्राप्ताजीत् । - कदन्तं पुत्रादिकमनाहत्य
संन्यस्तवानित्यर्थः ।

कदी and कदनी are available in the कर्त्ता or कर्म when, over and above the indicating of a क्रिया, disregard indifference, etc., are implied. Thus कदति etc, the sense being that he renounced the world disregarding his weeping child etc.

नित—भावस्य क्रियया कचच' सूचनं भावकचचम् । तस्मिन् कचट्टी च कदनी च भवतः, चादरस्य उपेक्षाया अपिच' इति, भावकचचपात म्यतिरिक्तौ यदि अनादरः सादित्यर्थः । केचदि भावकचचे कदनी एव विहिता, अनादरपुत्रे भावकचचे तु कचट्टी अपि विधीयते ॥ अचिकमिति भावकचचापेक्षया अचिकम् ॥

६३६ । स्वामीश्वराधिपतिवायादसाक्षिभ्रतिभूप्रसूतैश्च ॥

२।३।३८ ॥

दी— । एतैः सप्तभिर्योगे पक्षीसप्तभ्यो स्तः । षष्ठ्यामेव
प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां
गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ।

कदी and कदनी are attached to what is connected with ज्ञानिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत । कदी alone was available, the rule gives कदनी as an alternative. Thus कदी etc., —the owner of cows. Also कदा etc., which means 'Born to receive cows as his inheritance.'

नित— 'स्वामी' 'ईश्वर' 'अधिपति' इति पर्यायवाचकं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ दायादादये इति दायादः । असादिषु निपातनात् क्षीपकम् इति कः । मोक्षं दायादादये इति गवां दयादः ॥ प्रतिभवति इति प्रतिभूः लघकः परस्मै च आत्मन्यर्थः । कर्त्तृदि क्रिय । केचि कचट्टी प्राप्ता, कचनान् कदनी च भवति । अनुभवितुं निजामयेन कचनम् । गवा एव तत्र केचनं वचनं नाम्नत विहित इत्यर्थः ॥

६३० । आयुक्तकुशलाभ्याम्भासेवायाम् ॥ २।३।४० ॥

दी— । आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः तात्पर्ये^१ अथे ।
आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य
वा । 'भासेवायाम्' किम् ? आयुक्तो गौः शकटे, ईषदयुक्त
इत्यर्थः ।

In connection with आयुक्त and कुशल, the sixth and seventh case-affixes are attached if 'engrossing attention' is implied. आयुक्त means 'engaged' 'employed' &c. Thus आयुक्तः &c—Engaged in the worship of Hari, clever in the worship of Hari. why भासेवायाम्—engrossing attention ? witness आयुक्ती &c.—The bullock is loosely yoked to the cart—where आयुक्त means ईषदयुक्त ।

मित— । वा सम्बन्ध युक्त आयुक्तो व्यापारितः निवृत्त इत्यर्थः । कुशलो निवृत्तः ।
वा सम्बन्ध भिन्ना भासेवा एकपरामर्शता, वत्परता । एतदेव तात्पर्यमित्युक्तं इती ।
इह अविहरणे विहा एव सप्तमी, षष्ठी तु पक्षे विधीयते । कुशलबन्धे क्रियावा
चनावात् त्रिषु वृत्तां प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधिः इति तु वक्षितम् ।

६३८ । यत्तश्चनिर्द्धारणम् ॥ २।३।४१ ॥

दी— । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्-
करणं यतः ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः
श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छतसु वा
ज्वन शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

The singling out of a part from the whole through its possession of some exclusive characteristic which the remainder does not possess, is निर्द्धारणम् । The part may be identified as

निर्धारयहेतुः । द्वितीये बहुचोरतामुच्यमी निर्धारयहेतुः, तृतीये श्रीमत्सुच्यमीना, चतुर्थे पटलमुच्योगः ॥ ततो निर्धार्यते, यत्र निर्धार्यते, यत्र निर्धारयहेतुः इत्येतानि-
सकलविधानि एव निर्धार्यं भवति नाम्नाः ।

६३६ । पञ्चमी विभक्ते ॥ २॥१४२ ॥

दी— । विभागो विभक्तम् । निर्द्धार्यमाणास्य यत्र भेद एव
तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ।

विभक्त means विभाग difference, distinction. If the whole and the part have nothing in common and are essentially distinct, पञ्चमी is to be attached. Thus माथुराः etc.—The people of Mathura are richer than those of Patliputra.

नित— । विभक्तमिति नामि कः । तदाह विभक्तो विभावा भेद इत्यर्थः । यतश्च
निर्धारयमिति वक्तव्यं । 'यत्र' यस्मिन् निर्धारणे 'निर्धार्य'जापस्य वस्तुनः विहायेचवा
'भेद एव' प्रतीयते न साम्यं 'तत्र' यस्मिन् निर्धारणे सम्निहितयोः यद्वैयर्थ्यस्योरपवादः
'पञ्चमी स्यात्' । पृथक् कृते एकदेश सर्वत्र निर्धारणे भेदः । तीव्रते, यत्र तु पृथक्-
चरणात् प्रागपि भेद एव स तत्र विभक्तः । माथुरपाटलिपुत्रयो विहायेव ।

६४० । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २॥१४३ ॥

दी— । आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम् । न तु प्रतेः
प्रयोगे । नातरि साधुनिपुणो वा । 'अर्चायाम्' किम् ? निपुणो
राज्ञो भूत्यः । इह तत्त्वकथने तातृपर्यम् ।

सप्तमी is attached in connection with साधु and निपुण it praise is implied ; but not if प्रति occurs in the sentence. Thus नातरि etc.—good or clever with respect to his mother. why say अर्चायाम् ? witness निपुणः etc.—A servant clever with respect to the king. This is a mere statement of fact and implies no appreciation of the servant's work. Hence वही as expected, no अप्तमी ।

नित— । शिववङ्गां प्राप्तायां वचनम् ॥ ये तु द्वियामिह पश्यन्ति, तेषाम् अधिकरकलादिव सिद्धे निवसायं वचनम्—अर्थायामिव सप्तमी नाम्बन् । प्रत्युदाहरणे निपुणव्यवहारेण दृष्टाति, साधूव्यवहारेण चर्चा विनापि सप्तमीविधानात् (६४१, वा—) । 'राशो निपुणः' इत्यर्थः । श्रेवे पठौ । 'मल्लवचने' सरूपवचने । 'तात्पर्वम्' आचरः । अग्रतेः इति प्रयोगापेक्षया पठौ । तदाह 'प्रतेः प्रवीने' इति ॥

दी— । "अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । साधु-
निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा ।

The prohibition regarding प्रति should be extended to परि and अनु also, Thus साधुः etc. where प्रति etc. being कर्मप्रवचनोद the second case affix is attached.

नित— । 'अचक्षतेत्यभूत्—' (६४२—१।४।४७) इत्यव्ययीकः प्रतिपद्व्ययः एव प्रत्याख्यः । प्रत्यादिभिर्योगे साधुनिपुणयोगे सन्त्यपि अर्थायामपि सप्तमी न इत्यर्थः । नामरभिति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया ॥ सन्त्ये अग्रतेरिवमुक्ते अर्थायामिव सप्तमी परत्वात् प्रत्यादियोगजन्या कर्मप्रवचनीयद्वितीया नास्ति । 'अनर्थायां साधवो विहितेव सप्तमी, निपुणयोगे तु द्वितीया पठौ भवति—निपुणो राशो खल्वः । प्रत्यादिभिर्योगः कर्मप्रवचनीयद्वितीया श्रेवपठौ नास्ति ॥

६४१ । प्रसितोत्सुकाम्बा तृतीया च ॥ २।३।४४ ॥

दी— । आम्बां योगे तृतीया स्यात् । चात् सप्तमी ।
प्रसित उत्सुको हरिणा हरो वा ।

द्वितीया should be attached in connection with प्रसित and उत्सु-
कम् । The च allows सप्तमी also. Thus प्रसितः etc.—cares much
for Harl..

नित— । प्रसितः आचरः । उत्सुक इत्याधीष्टुक्तः । एताभ्यां योगे अधिकरके
द्वितीयासप्तमी भवतः ।

६४२ । तक्षणे च छुपि ॥ २।३।४५ ॥

दी—। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप् संज्ञया लुप्यमानस्त्व अर्थं तत्र वर्तमानात् तृतीयासप्तम्यो स्तः अधिकरणे । “मूलेनावाह-
येद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्”—मूले श्रवणे इति वा । ‘लुपि’
किम् ? पुष्ये शनिः ।

If from a word meaning ‘star’ some affix is dropped by the injunction लुप् the resultant, when used as an अधिकरण, will have तृतीया or सप्तमी । Thus मूलिन etc.—The goddess should be invoked when the Moon is in मूल and immersed when in श्रवण । why say लुपि ? witness पुष्ये etc.—Saturn is in पुष्य—where no affix has been attached and dropped, consequently सप्तमी alone is available in the अधिकरण ।

नित—। नक्षत्र इति भावे सप्तमी । लुप् शब्दः इह लुप् संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्य चर्चम् अभिव्यक्तिः । नक्षत्रवाचिनी प्रकृतिः, लुप् तस्य लुप् संज्ञया प्रत्ययः तेन योऽर्थो जातः तावन्नक्षत्रं चर्चमानात् नन्द्याम् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यो स्तः इति शरणागच्छे । इत्थं हरदत्तानुसारिणी व्याख्या । इत्थं वा व्याख्यायताम्—‘लुपि’ इति, लुप् संज्ञया प्रत्ययधीये सति यत् ‘नक्षत्र’ सन्निह, नक्षत्रवाचिनी प्रकृतिः विन्यते तस्याम् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यो स्तः । प्रायुक्त एवार्थः ॥ ‘मूलिन’ ‘श्रवणेन’ इति मूलनक्षत्रप्रत्ययान्तां नक्षत्रवाचकाणां “नक्षत्रेषु युक्तः जातः” (१२०४—४।१।१) इत्यत्र । तस्य ‘लुपिनिर्दिष्टे’ (१२०५—४।१।४) इति लुप् । ततो ज्ञेयं मूलप्रत्ययप्रत्ययी मूल-
श्रवणयुक्ते जाति वर्तमानौ । अधिकरणे तृतीया ॥ पुष्ये ‘शनिः’ इत्यत्र न हि कश्चित् प्रत्ययो लुप्तः । तेन अधिकरणे यथाप्राप्ता सप्तम्येव न तृतीया ॥ ‘अधिकरणे किम् ? यद्य पुष्या ॥ नक्षत्रं किम् ? यद्देवु तिष्ठति । इह जगदपि लुप् न नक्षत्रं । तेन सप्तम्येव न तृतीया ।

६४३ । सप्तमीपञ्चम्यो कारकमध्ये ॥ २।३।७ ॥

दी—। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताम्यामेते स्तः ।

अथ मुक्ता अयं द्वाद्वे द्वाद्वे भोक्त । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं
कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विज्येत् । कर्त-
कर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः ।

Time and space, limited by the field of operation of two
Karakas, take सप्तमी and पञ्चमी । Thus अथ etc.—having break-
fasted to-day he will eat again after two days, Here the कर्ता
operates to-day and again after two days ; the interval of time
between the two operation has पञ्चमी and सप्तमी । Again इहस्थ
etc.—standing here he can hit the mark a Krosa away.
Here is an interval of space between the कर्ता and the कर्म
which is लक्ष्य ।

मि०— । “काशाब्जनीः —” (१५८—१।५।५) इत्यतः काशाब्जनीः । इत्यनु-
वर्तते पञ्चमा च विपरिणम्यते “काशाब्जनी सप्तमीपञ्चमी कारकाभ्यां” इत्यन्वयः ।
कारकाणां शक्तिरिति, तत् एव तेषां कारकत्वम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदे ‘कारकाभ्यां’
इति ‘शक्तिपञ्चमी’ इत्यर्थः । ‘अथ’ इत्यादिषु एक एव कर्ता, शक्तिषु भिद्यते ।
एकवा अथ मुक्ते अपरवा च वादे । एवं हेतुं किञ्च तदीरम्यतीं काशी लभ्यते ।
‘इहस्थः’ इत्यादिषु अवस्थानशक्तिः कर्तुः, विद्यामयनशक्तिः कर्मचः, इत्येतयोर्लक्ष्ये द्वयः ।

दी— । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्यो इवयेते ।
“तदस्मिन्नधिकम्” (१८४६—५।२।४६) इति “यस्मादधिकम्—”
(१४६—२।३।८) इति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वा
अधिको हरिः ।

Panini wants both सप्तमी and पञ्चमी in connection with
अधिक because he himself writes :—“तदस्मिन्नधिकम्—” with सप्तमी
and again “यस्मादधिकम्—” with पञ्चमी । Thus लोके etc.—Hari
transcends the universe.

मित—। बहुविकं तस्य यदा समुदायि चतुर्भावस्य अधिकारो सप्तमी । एकावच अधिकारं चित्तिम् गते ; यदा न तदा स्ववचोपि कर्तव्यं पञ्चमी । यदा न सहस्रमधिकमिति ततमप्येव इत्यर्थः । एवं कृत्वा स्ववचोपि सिध्यतः सप्तमी-पञ्चमी ॥

६४३ । अधिरीश्वरे ॥ १।४।६० ॥

दी—। स्वस्वामिभावसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

चि is a कर्मप्रवचनीय when it expresses the relation "master and man", "owner and owned" etc.

मित—। इह स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य द्योतकोऽधिः ।

६४४ । यक्षादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ १।३।६१ ॥

दी—। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्थे हरेर्गुणाः—परार्थादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः—अधि रामे भूः । 'सप्तमी शौचैः' (७१७—१।१।४०) इति समासपक्षे तु रामाधीना ।

"अवकृष्ट—" (२०६६—१।४।७) इत्यादिना स्तः ।

In connection with a कर्मप्रवचनीय implying excess or the relation 'owner and owned' सप्तमी is attached to that which exceeded and to that in respect to which mastery is stated. Thus उप &c.—Hari's virtues exceed a परार्थे in number. In the case of mastery, the owner and the owned take सप्तमी by turns. Thus चि &c.—Rama is the master of the Earth. If रामे चि is compounded by the rule "सप्तमी नीलैः" the form is रामाधीना with क attached by "अवकृष्ट—" (३०७९-१।४।९)

मित—। सप्तमी सादिति द्वितीयापवादः । "उपोऽधिकं च" (३५१—१।३।८७)

कर्मप्रवचनीयस्य "यक्षादधिकम्—" इति सप्तमी । "यस्य चेश्वरवचनम्" इति

‘यस्य’ सामिनः सम्बन्धे ‘ईश्वरः’ इति ‘वचन’ निर्दिष्टो भवति, य ईश्वर इति कथ्यते तदाचकात् सप्तमी । यथा—‘यस्य’ सस्य ‘ईश्वरवचन’ सामिनिर्दिष्टः क्रियते तदाचकात् सप्तमी । एवमर्द्धयस्य सन्देहे उभयत्रापि भवति । तदाह पर्यायेण सप्तमीति । सस्त्रामिनोरैक्य सप्तमी चत्वार प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । अधिग्रहः शीष्णादितु पठ्यते । अध्याचरप्रदात्रिभ्यं खः स्याथे ॥

६४६ । विभाषा कृवि ॥ १।४।८८ ॥

दी—। अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽथे । यदत्र मामधिकरिष्यति—विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । इह विनियोकृतुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् “तिङि चोदात्तवति” (३६०—८।१।७२) इति निघातो न ।

अधि implying ‘mastery’ is optionally a कर्मप्रवचनीय in connection with the root कृ । Thus यदत्र &c.—Because I shall be employed here. This implies mastery of the employer. Being a कर्मप्रवचनीय here, अधि is not a गति, hence a low pitch is expected from the rule “तिङि—” does not attach to it.

मित—। “अधिरौश्वरे” (६४४—२।४।८७) इति वर्तते । मदीयः स्वामी यन् वज्रात् अत्र ग्रामे मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । तेन विनियोज्य-रौश्वरत्वं गम्यते । अधिकारशब्दो नियोगे दृश्यते । ततो येन केनापि प्रकारेण, उपसर्गसंज्ञा कर्मप्रवचनीयतया वा, कृतातीरधि पूर्वले सति विनियोगार्थो गम्यते । ननु तदा मामिति कर्मण्येव द्वितीया, किमर्थः कर्मप्रवचनीयतया ? इत्याह ‘अगतित्वात्’ इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया गतिसंज्ञावाधात् “तिङि च—” इति सूत्रं न प्रवर्तते । ‘करिष्यति’ इति ‘यत्’ इति निपातधीमात् उदात्तवत् (“निपातेवेत्—”, २८२०—८।१।२०) । तस्मापि अधिरित्यनुदात्तं न । अधेरनुदात्तकारणाय संज्ञा ॥

इति श्रीसारदारजनविद्याविनोदकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषित्यां सुवथप्रकरणम् ।

शारदाविनोदे

श्रीसरदारान्विरचिता

लघुसिद्धान्तकोमुदी

श्रीसरदारान्विरचिताविनोदस्य कृतचित् टिप्पण्य च समिता ।

श्रीकुमुदरान्विरचिता — (एम्. ए.) — सिध्दन्तस्य च सम्पादिता ।

Baradaraja's

LAGHU-SIDDHANTA-KAUMUDI

Containing a few notes of :—

SARADARANJAN RAY, M.A., Vidyavinode,

Late Principal, Vidyasagore College.

Edited by—

KUMUDRANJAN RAY, M.A. Bhishagacharya.

Author of Meghaduta, Khat, Manu, Gita etc.,

With an original Sanskrit Commentary
and necessary English Translations.

मूल्यं चारुपुस्तकद्वयम् ।

Rs. 2-8

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

atalogue No. Sa 4 V/Dik/Ray.-

Dikshita, Bhat

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Raj. - 446.

Author— Dikshita, Bhattacharya.

Title— Siddhanta-Kaumudi.
Vol. II, Pt. 1.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. A. V. Bhagavan	4/8/54	
Symonette Ply Board		
Dr. L. G. Prasad	28.4.50	

P.T.O.